

Kaštelansko polje u antici i ranom srednjem vijeku

Carev, Bruna

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Arts Academy / Sveučilište u Splitu, Umjetnička akademija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:175:191067>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Arts Academy](#)

UNIVERSITY OF SPLIT

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U SPLITU
UMJETNIČKA AKADEMIJA

BRUNA CAREV

KAŠTELANSKO POLJE U KASNOJ ANTICI I RANOM
SREDNJEM VIJEKU
MAGISTARSKI STRUČNI RAD

SPLIT, 17. srpnja 2015.

SVEUČILIŠTE U SPLITU
UMJETNIČKA AKADEMIJA
ODJEL ZA LIKOVNE UMJETNOSTI

KAŠTELANSKO POLJE U KASNOJ ANTICI I RANOM SREDNJEM VIJEKU

MAGISTARSKI STRUČNI RAD

NAZIV ODSJEKA: Likovna kultura i likovna umjetnost

Naziv studija: Diplomski studij likovne kulture i likovne umjetnosti

Predmet: Teorijski diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ita Praničević-Borovac, viši predavač

Student: Bruna Carev

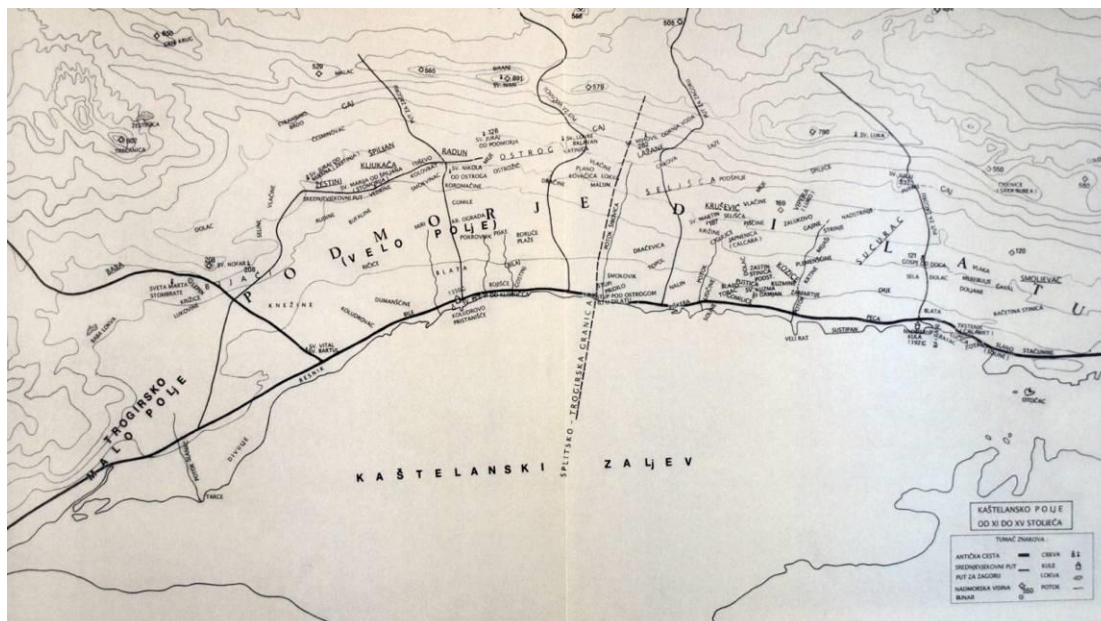
SPLIT, srpanj, 2015.

UVOD	1
Prirodna obilježja prostora.....	1
Povijest Kaštelanskog polja od prapovijesti do Mletačke uprave.....	3
KASNOANTIČKA I RANOKRŠĆANSKA BAŠTINA	11
Rasprostiranje i obilježja kasnoantičkih i ranokršćanskih ostataka na prostoru Kaštela.....	11
<i>Sv. Ivan u Bijaćima</i>	13
<i>Sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici</i>	16
<i>Sv. Juraj na Putalju</i>	24
KAŠTELANSKO POLJE U RANOM SREDNJEM VIJEKU	43
Antička naselja i kršćanske crkve nakon dolaska Hrvata.....	43
<i>Sv. Marta u Bijaćima</i>	46
<i>Sv. Juraj u Miranu (Žestinju)</i>	69
<i>Sv. Juraj u Radunu</i>	73
<i>Sv. Mihovil u Lažanima</i>	79
<i>Sv. Juraj na Putalju</i>	87
Epigrafski ostaci i ulomci kamenog liturgijskog namještaja (koji navode na postojanje ranosrednjovjekovnih crkvi):	95
<i>Sućurački luk</i>	95
<i>Nadvratnik s natpisom Ljubomira Tepčije</i>	98
<i>Sv. Vital kraj Divulja</i>	101
KONTINUITET NASELJENOSTI KAŠTELANSKOG POLJA U ANTICI I RANOM SREDNJEM VIJEKU	103
ZAKLJUČAK	108
POPIS LITERATURE	110
POPIS SLIKA	112

UVOD

Prirodna obilježja prostora

Današnja Kaštela, odnosno područje od Solina do Trogira (otprilike 15 km) predstavlja u geografskom smislu zatvorenu cjelinu koju okružuje planinski vijenac Mosora i Kozjaka, a s juga ga optače more. Zbog svog pogodnog smještaja, blage klime, plodnog polja i nepresušnih vrela vode, ima idealne uvjete za život, stoga ne čudi da je ovo područje naseljeno od prapovijesti do danas.¹

Slika1. Karta Kaštelanskog zaljeva

¹“Stara kamena naselja, male srednjovjekovne crkve, imena povijesnih lokaliteta, pamte burne događaje iz prošlosti ovog kraja, mnoge bitke i razna neprijateljska osvajanja, seobe, kužne epidemije, ali i sretna razdoblja svoje povijesti.” Oreb F., 1988., Srednjovjekovno groblje oko crkve Sv. Jurja od Raduna kod Kaštel-Starog, Kaštelanski zbornik,1, Kaštela, str. 30.

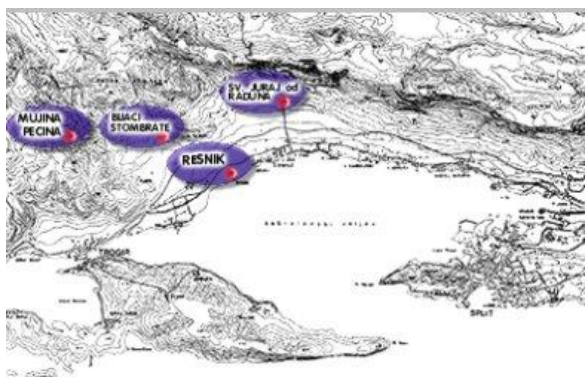
Slika 2. Panorama Kaštelanskog zaljeva

Pojas brda i planina na sjeveru, štiti i zaustavlja poput ogromnog zida prodor hladnog zraka s kontinenta, stoga su zime ugodne i blage. Poluotok Čiovo na jugu zaustavlja valove pa je sam akvatorij zaštićen s te strane. Takve klimatske prilike omogućavaju mediteranskim kulturama (maslini, smokvi, vinovoj lozi i bajami) te voću i povrću dobar razvoj. Sve blaže udoline među brdima. Te prosjeke i sedla po planinama prati mreža puteva koji organski povezuju obalu sa zagorskim prostorom unatoč prirodnim razlikama koje se neminovno održavaju i na kulturnoj diferencijaciji.

Povijest Kaštelanskog polja od prapovijesti do Mletačke uprave

Rano javljanje kulturnih konfiguracija na ovom prostoru duboko je uzrokovano upravo ovako pogodnim prirodnim okvirom. Više od 50 000 godina na ovom tlu živi najprije neandertalac, a zatim homo sapiens.

Najstarije tragove prisutnosti čovjeka i njegove djelatnosti u Dalmaciji čuva Mujina pećina. Lokalitet se nalazi sjeverozapadno od Kaštela, nedaleko od ceste koja vodi prema Labinu.

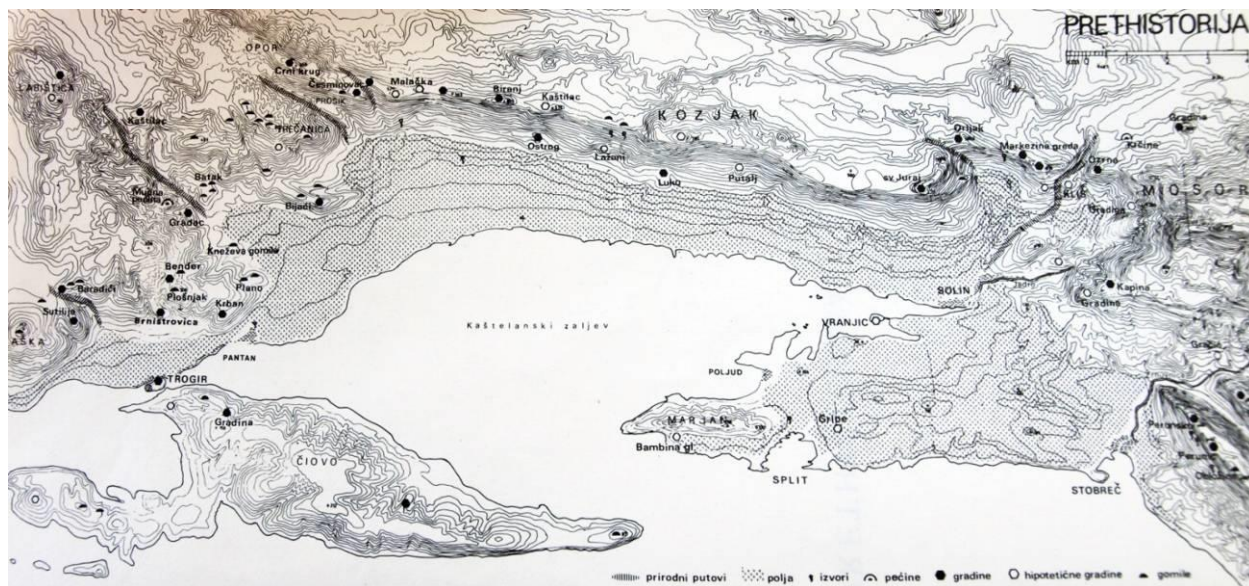

Slika 3. Karta Kaštelanskog zaljeva s označenom Mujinom pećinom

Slika 4. Ulaz u Mujinu pećinu

Prehistorijske gradine utvrđena naselja, čije ostatke nalazimo na istaknutim uzvišenjima, prate prirodne putove. Grebeni Luko, Ostrog i Putalj koji se ističu po padinama Kozjaka poslužili su prahistorijskom, ilirskom pastiru i srednjovjekovnom rataru zbog svoje strateške važnosti.

Slika 5. Karta Kaštelanskog zaljeva u prehistoriji

Trogir je nastao na zapadnom ulazu u Kaštelanski zaljev. Na južnoj strani Splitskog poluotoka, uvala i prirodna luka omogućila je razvoj Dioklecijanove palače i srednjovjekovnog Splita. Između Kozjaka i Mosora, na hridi i ondašnjem najvažnijim putem je Klis, središte srednjovjekovne teritorijalne cjeline – župe. Mosor sa svojim dolinama čini okosnicu oko koje se razvija Poljička kneževina koja će se usprkos blizine Splita sačuvati od početka XIX.st.²

²“Međutim, unutar jednog te istog fizičkog okvira bila je moguća organizacija života po sasvim različitim kulturnim matricama, pa su se tako na primjer srednjovjekovna naselja, koja prethode Kaštelima, pružala daleko od mora, na padinama Kozjaka, dok su novovjekovna – današnja Kaštela – na obali.” (Babić I., 1984., Prostor između Trogira i Splita, str. 15.)

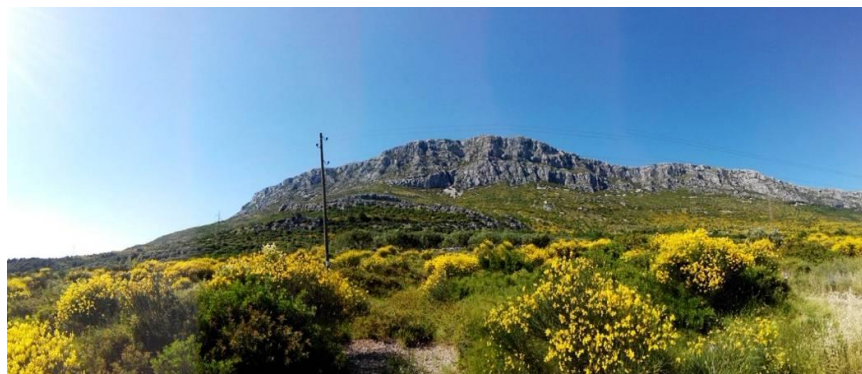
Stari vijek

U brončano i željezno doba među lokalne ilirske skupine upadaju ratoborni Delmati tako da se u II. stoljeću prije naše ere prvi put spominje i Salona koja je vjerojatno bila delmatski grad i pristanište. Kao stočari koji su zbog ispaše stalno u pokretu neizbježno su se sukobljavali zbog teritorija, iako je uz stočarstvo postojala i zemljoradnja. Dokaz su ostaci ručnih žrvnjeva koji su nađeni po gradinama. Gradine i gomile bile su strateški raspoređene na istaknutim uzvišenjima okolnih brda i planina od trogirskog Malog polja na zapadu do Mosora na istoku. Odatle su se nadgledali svi kopneni i morski putevi.³Samo Kaštelansko polje bilo je nadgledano gradinama raspoređenim na brdsko-planinskim masama Opora, Malačke i Mosora. Neke gradine vjerojatno su bile preteča naselja Siculi iz antičkog doba.

Slika 6. Gradina na Velom Bijaću

³“ Gradine su većinom služile kao naselja, što nam potvrđuje i obilje keramičkih ulomaka, premda su se one manje, s promjerom od svega nekoliko desetaka metara mogle koristiti tek kao utvrde, na primjer gradine na Česminovcu, gradina na Kozjaku zapadno od Birnja, gradina kod Kuline... Zbunjuju na prvi pogled lokacije na visokim vrhuncima planina Kozjaka i Mosora izložene stalno jakom strujanju zraka, ali neke od tih gradina treba promatrati prema osojnim, zagorskim stranama, u odnosu na koje im je znatno manja relativna visina, a tim i lakši pristup.” (Babić I., 1984., str. 36.)

Slika 7. Greben Luko

Drugi niz gradina pruža se ispod prvog, a nalazio se na hridinastimistacima i padinama Kozjaka. Ta izvorna mreža gradina bila je u prošlosti gušća i one su bile međusobno povezane. Gradine uz obalu povezane su s onima u zagorskom dijelu upravo zbog stočarstva i zemljoradnje koje su zahtijevale pokretljivost u oba pravca ovisno o izmjeni sezona potrebnih za ispašu.⁴

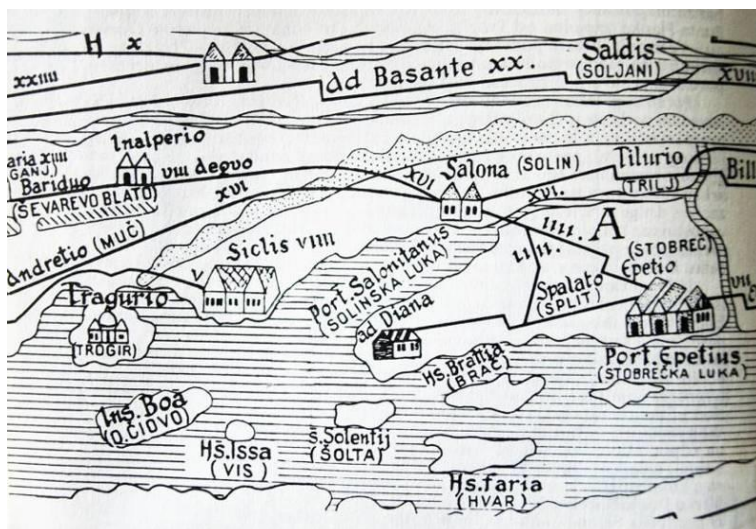
Rana i kasna antika

Krajem III. st. prije Krista počinje grčko doseljavanje na kopneni dio Srednje Dalmacije. Osnivaju se naseobine Tragurion i Epetion, mada su samim naseljima prethodili dodiri grčkih trgovaca s ilirskim stanovnicima. Grke je pored zemljoradnje svakako privlačila i mogućnost razmjene. Njihovim dolaskom na ovim prostorima nastaju složenije artikulacije klasnog društva, a time i prijelaz iz prapovijesti u stari vijek.⁵ Vjerojatno su u ovom razdoblju bila intenzivnija krčenja plodnih površina u okolini gradova, tako da je zemljoradnja postala glavni oblik eksploatacijazaravni u primorskom dijelu, dok su pristranci brda ostali u namjeni ispaše za stoku ilirskih pastira.⁶

⁴“Dakle, naselja i biljezi ilirskog pastirskog življa pokazivahu i u vizualnom smislu sljubljenost s okolišem. Kulturne konfiguracije u svom materijalnom i nematerijalnom aspektu proizlazile su iz samoregulacije sa zadanim prirodnim okvirom.” (Babić I., 1984., str. 39.)

⁵“Tragurion i Epetion razvijaju se na krajnjim rubovima zaravnjenog, plodnog primorskog prostora, na mjestima do kojih se najbrže i najlakše moglo doploviti iz Isse na kopno Manijskog zaljeva. Između Traguriona i Epetiona, grčkih enklava na kopnu, nalazi se ilirska, delmatska Salona u koju se također postepeno infiltriraju kolonisti.” (Babić I., 1984., str. 45.)

⁶“Čini nam se da bi se dalo rekonstruirati opću sliku prostora: naselja na obali, opasana zidinama, kompaktnih oblika, istaknuta u obalnom agrarnom pejzažu s vinogradima i maslinicima. Na pristrancima i uzvišenjima, uz

Slika 8. Prostor između Tragurija i Epetija prema Peutingerovoj karti

Krajem III. st. pr. n. e. počinje i rimsko prodiranje na ovaj prostor. Najprije kao zaštita grčkih kolonista od ilirskih plemena. U Saloni borave rimski vojskovođe za vrijeme osvajачkih pohoda, tako da ovaj grad postepeno zauzima središnji položaj u povijesnim tokovima. Za nju se otimaju Delmati i Rimljani. U rimskom dobu egzistira i naselje Siculi u kojem se u 1. st. naseljavaju rimski veterani. Osim iznimnog značaja koje ima antičko naselje *SICULI*, posebnosti ovog lokaliteta uvelike doprinose i nalazi iz *prapovijesnog* razdoblja. Na zapadnom dijelu lokaliteta koji je danas pod

Slika 9. Resnik (Siculi)

morem nađeni su artefakti iz mlađeg, *paleolitika* koji je zastupljen i u Mujinoj pećini. Kontinuitet nalaza se nastavlja kroz *mezolitiki* *neolitik* koji je najzastupljeniji. Nalazimo ulomke tzv. *Impresso* keramike prisutne po cijelom Mediteranu, te glačanu kamenu sjekiru-čekić karakterističnu za period mlađeg neolitika.

pašnjake i šume, mogla su se i dalje nazirati okolna naselja gradinskog tipa. Tragurion je vjerojatno već tada otočić, odvojen od kopna otkopom u lagunastom tjesnacu.” (Babić I., 1984., str. 46.)

Nedavnim arheološkim istraživanjima ustanovljene su *dvije faze* naselja:

1. HELENISTIČKA iz 2. i 1. st pr. Kr. i
2. 2. RIMSKA FAZA koja započinje u 1. st. po Kr.

Iznad Resnika nalazi se već spominjana gradina Bijaći. Ilirsko stanovništvo vjerojatno se koristilo uvalom i prije dolaska Grka za luku (dokaz- nalazi ilirske željeznodobne keramike u najnižem sloju). Grci iz Isse pa Traguriona trgovali su s tom i drugim gradinama pod Kozjakom (nalazi ulomaka helenističke crnoglazirane i *gnathiae* keramike na vrhu VelogBijaća). Jesu li Grci došli s Isse i naselili uvalu, ili iz obližnjeg Trogira, za sada se može samo nagađati . Negdje su Grci uspjevali mirnim putem – otkupom, dogovorom doći do zemljišta za nove kolonije, a negdje i ratom. Iz malobrojnih grčkih zapisa može se zaključiti da su se nakon prvotnih teškoća Grci saživjeli sa Delmatima. Prevladali su ekonomski razlozi. Grci su Ilire upoznali sa kulturom vinove loze i maslina. Iliri s vremenom, a naročito nakon dolaska Rimljana u kaštelanski bazen prvenstveno prelaze na zemljoradnju. Sudbina grčkih naselja se mijenja krajem I. st. pr. Kr. Naime, u sukobu (koji je prerastao u građanski rat) rimskog patricija Pompeja s Julijem Cezarom Isejcu odabrali Pompejevu, pokazalo se gubitničku stranu. Issa gubi status glavnog grada i za sobom povlači svoje kolonije Epetion i Tragurion. Sve tri gube samostalnost i postaju manja naselja velikog salonitanskog agera.

Naselje 1. Faze čine ostatci sa sačuvanim temeljima kula i ulica između njih. Imalo je ortogonalan plan sa 10 ulica u smjeru sjever-jug. Kuće su orijentirane istok-zapad i sve su široke 13m, a podijeljene na dvije veće prostorije od 6 m. Zidovi kuća uglavnom su široki 45 cm, suhozidno građeni s dva lica. Gradili su fino obrađenim kamenim pločama bez korištenja vezivnog sredstva. *Slika 10. Ostaci arhitekture*

Slika 10. Ostaci arhitekture

Naselje ove faze bilo je zaštićeno bedemom koji je za sada potvrđen na sjevernoj strani. Širok je 2,7 m, a na jednom mjestu nailazimo na pojačanje (možda se radi i o kuli za ulaz u naselje). Nisu potvrđene kasnije adaptacije već se obrađeno kamenje sa bedema koristilo u izgradnji druge faze naselja.

Naselje 2. faze započinje u I.st. po. Kr. i ne pokazuje povezanost s rasterom ranijeg naselja. Iznimka je jedna ulica koja je nađena a preklapa se sa starijom. Nedostatak nalaza klasičnog rimskog razdoblja išao bi u prilog teoriji da se *Siculi* cara Klaudija nalazi ne uz more već bliže Velom Bijaću. Znamo da je Klaudije na područje *Siculi* naselio svoje veterane, a samom području dao status kolonije. Naselje ove druge faze zabilježeno je na znatno manjem području od prethodnog, a i ostaci su dosta skromniji jer je veliki dio devastiran obradom zemlje, ponajviše zbog naknadnog krčenja i odnošenja kamena. Zidovi iz te faze uglavnom su sačuvani u temeljima, bez jasnih međusobnih odnosa. Temelji su, za razliku od prethodne faze dublje ukopani čime je prilično devastiran helenistički sloj. Također je važno naglasiti da od 33.-40. kvadrata nema ostataka arhitekture iz druge faze, koje je već od 27. kvadrata rjeđa. Između 1. i 2. faze nema kontinuiteta u samoj organizaciji naselja, većina prethodnih komunikacija se negira, a objekti su drugačije raspoređeni. Vjerojatno je ta faza imala određene potfaze, koje ovim ograničenim istraživanjima nije bilo moguće razdvojiti. Ipak, smjer pružanja zidova ostaje isti, odnosno poštuje se opća organizacija prostora salonitanskog agera. Ukupno je istraženo 7 grobova, koji su ukopani u kuće i komunikacije iz prve faze. Zanimljivo je da se u okviru naselja iz druge faze nalaze dvije odvojene nekropole, koje se prema načinu gradnje i grobnim priložima mogu datirati u isto razdoblje. Svakako treba istaknuti zanimljivost postojanja dvaju odvojenih razdoblja. Na zapadnom dijelu lokaliteta pronađeni su veći dijelovi stupova od prokoneškog mramora i dio korintskog kapitela koji upućuju na postojanje obližnjeg hrama.

Slika 11. Reljefna čaša

Najbrojniji nalazi na lokalitetu su keramički, od tegula koje se mjeri u tonama, sve do najfinijih posudica ukrašenih preciznim reljefnim motivima. Mnoštvo keramike sa karakteristikama lokalnih jadranskih radionica navodi na zaključak da je upravo HELENISTIČKI SICULI imao jednu od najvećih keramičarskih radionica na širem području.

Proizvodnja keramike je usko povezana sa proizvodnjom i prodajom vina koje je u helenističkom razdoblju bilo tražena roba na istočnom Jadranu. Pronađeno je mnoštvo finih keramičkih posuda, amfora i drugog materijala.

Broj stanovnika naseljenog uz Kaštelanski zaljev u antičkom razdoblju bit će dosegnut tek u XX. st. Tijekom I. st. n. e. gradi se mreža cesta koja je svakako stvorila neke druge prilike u ovom prostoru, tako da se gubi izvorni smisao okolnih gradina kao uporišta pa dolazi do njihova djelomičnog ili potpunog napuštanja.

Rustičke vile

Mreža puteljaka i parcela određuje raspored rustičkih vila.⁷ Natpisi u ageru svjedoče o raznolikoj etničkoj i socijalnoj strukturi stanovništva: kolonisti italiskog porijekla, orijentalni (uglavnom

robovi) te domaće ilirsko stanovništvo koje se postepeno romanizira. O različitom socijalnom statusu svjedoče različite kvalitete uporabnih predmeta. Od kultova koji se njeguju u ageru, svakako se ističe kozonogi Silvan čiji se reljefi, žrtvenici i natpisi nalaze starosjediocima koji preko tog rimskog božanstva nastavljaju svoja stara štovanja zaštitnika šume i stoke.⁸ Pored hramova i malih svetišta posvećuju se pećine, zdenci, vrela, lugovi...

Slika 12. Reljef Silvana i Nimfe u Kaštel Novom

⁷“Glavnina nalaza u polju, vjerojatno su ostaci sklopova rustičnih vila- gospodarskih zdanja raspoređenih po posjedima gdje povremeno ili stalno boravi vlasnik. Tu živi rustička “obitelj” obrađivača imanja koju su mogli pored robova sačinjavati i domaći ljudi. Natpisi iz salonitanskog agera spominju nadstojnika (villicus C2 130) i nadstojnicu (villica C2 118), osobe od povjerenja, robove ili oslobođenike, koji upravljaju gospodarstvima.” (Babić I., 1984., str. 52.) “Nalazi grobova i sarkofaga ukazuju i na groblja koja su pripadala rustičkim familijama. Mozaici i uređaji za zagrijavanje prostorija (hipokausti), te olovne vodovodne cijevi – zabilježeni na više lokaliteta – očituju visoku kulturu stanovanja koja jedva ako je i danas dosegnuta.” (Babić I., 1984., str. 53.)

⁸“Are posvećene nimfama i Silvanu, najčešće visoke svega nekoliko desetaka centimetara, jednostavno oblikovane, postavljahu se, pretpostavljamo, na skrovitim mjestima pod grmlje, u udubljenjima u stijenama, uz vrutke, gdje im se prinašahu žrtve i darovi.” (Babić I., 1984., str. 55.)

KASNOANTIČKA I RANOKRŠĆANSKA BAŠTINA

Rasprostranjenost i obilježja kasnoantičkih i ranokršćanskih ostataka na prostoru Kaštela

Na prostor provincije Dalmacije u V. i VI. st. upadaju barbarski narodi, naročito Istočni Goti koji doprinose kulturnoj razgradnji tako da su slavenska razaranja u VII. st. dovršila tu razgradnju.⁹

Salona kao upravno, ekonomsko i vjersko središte zarana prima kršćanstvo. Salonitanska kršćanska jezgra snažno počinje širiti kršćanstvo najprije unutar grada, ali istodobno i u ageru. Počinju se graditi vjerski objekti koji oblikom donekle odudaraju od hramova posvećenih mnogobrojnim poganskim bogovima, mada se u gradovima, a posebno u ageru održava i poganstvo. Širenje kršćanstva osobito je prisutno u rustičkim vilama koje zbog svoje gospodarske samostalnosti postaju sve važnije. Tome svakako doprinosi i vrijednost zemlje u doba opće nesigurnosti. Samodostatnost rustičkih vila (na kojima borave posjednici i njihovi koloni) ogleda se i u religijskom smislu, naime, grade se posebni kršćanski kulturni objekti i nekropole. Loša istraženost ovih lokaliteta slabo nam može predložiti život u ageru u to doba.¹⁰ To bi također mogla biti potvrda postojanja nekog ranokršćanskog objekta na tom području.¹¹ Ranokršćanski lokaliteti u Kaštelanskom polju su : crkva Gospe od Stomorije, crkva sv. Kuzme i Damjana, Putalj i Bijaći.

⁹“U nesigurnim prilikama kasnoantičkog doba, s atomizacijom društva, cijepanjem velikih geopolitičkih cjelina, valoriziraju se položaji na kojima su se nekoć dizale prethistorijske utvrde-gradine. Često takvi istaci postaju opet privlačni kao skloništa-refugiji.” ... “Srednjovjekovne utvrde diljem Dalmacije, u primorskom i zagorskom dijelu, u velikoj većini zastalno se topološki i funkcionalno nadovezuju na one kasnoantičke, a te pak valoriziraju opet položaje davnih prethistorijskih gradina.” Babić I., 1984., str. 57.

¹⁰“U Mirima, najvećem arheološkom kompleksu u Kaštelanskom polju, ostatku prostrane rustičke vile, na jednom nadvratniku uklesan je Kristov monogram.” (Babić I., 1984., Prostor između Trogira i Splita, str. 58.)

¹¹“Nekoliko do danas sačuvanih srednjovjekovnih crkvice u Kaštelanskom polju zasjelo je, zastalno, na temelje onih starijih – ranokršćanskih. Inače arheološki nalazi iz antičkog i kasnoantičkog razdoblja osobito su česti upravo uz poljske crkvice.” (Babić I., 1984., str. 59.)

Gospe od Špiljana ili Stomorije

Ta se crkvica nalazi u gaju s izvorom koji ne presušuje ni za vrijeme najvećih ljetnih suša. Atmosfera je kao ona iz svetih antičkih gajeva gdje su se štovali Silvan i Dijana. Nije ni čudo što je danas na tom području napravljen “Biblijski vrt” koji posjećuju turisti i domaće stanovništvo željno mira i duhovne okrepe. U apsidi crkve ugrađen je reljef koji bi mogao biti potvrda starosti mjesta. Taj je reljef najvjerojatnije ulomak sarkofaga, čiji sačuvani dio ima u sredini križ, a sa svake strane prikazan je po jedan dupin.¹² Dva istražena lokaliteta svjedoče o ranokršćanskoj fazi. Lokalitet Bijaci – STOMBRATE i sv. Kuzma i Damjan u Kaštel Gomilici

¹² Bilich I., 1994., Arheologija u Kaštelima, katalog izložbe, Zavičajni muzej Kaštela, str. 13.

Sv. Ivan u Bijaćima

U podnožju brda Trećanice i brežuljka zvanog Veli Bijać, prostire se položaj Bijaći. U antičko doba tu je osnovano naselje *Siculi*. To je bilo naselje rimskih veterana. Ime *Siclis* nalazimo i na kasnoantičkoj karti tj. na njezinu srednjovjekovnom prijepisu TABULI PEUTINGERIANI.

Car Klaudije je nagradio pripadnike svoje VII. i IX. legije, koje su mu, u vrijeme Skribonijanove pobune u Dalmaciji 42. godine ostale vjerne, naselivši ih i dodijelivši im zemlju na ovom divnom području.

Ostaci rimske kulture postoje još i danas gotovo na čitavom ovom području. Mnoštvo poluobrađenog i obrađenog kamenja koje je nedvojbeno u rimskom dobu pripadalo nekim građevnim objektima, tamošnji seljaci su u novije vrijeme koristili za obzidavanje svojih zemljišnih parcela. Ostaci rimske materijalne kulture na ovom području također su i ulomci epigrafičkih kamenih spomenika.

Slika 13. Bijaći pogled sa sjeverozapada

Slika 14. Bijaći pogled sa zapada

Najstariji građevni sloj u Bijaćima pripadao je dakle gospodarskoj zgradi iz rimskog doba na periferiji antičkog naselja Siculi. Istraživanjima krajem šezdesetih godina dvadesetog stoljeća

otkriven je gospodarski kompleks iz I. i II. st. n. e. u čijem je sklopu, kasnije izgrađena ranokršćanska bazilika s krstionicom. Točnije početkom VI. st. na sjeveroistočnom rubu stambenog sklopa podiže se starokršćanska trobrodna bazilika sv. Ivana Krstitelja, s polukružnom apsidom i poligonalnom krstionicom na južnoj strani. Pripadaju joj dijelovi starokršćanskog kamenog namještaja (oltarna ograda i ambon).

Slika 15. *Pogled na ostatke ranokršćanske krstionice u unutrašnjosti današnje crkve sv. Marte*

Slika 16. *Ostaci polukružne apside bazikike*

sv. Ivana Krstitelja, pogled sa sjevera

Slika 17. *Ostaci polukružne apside bazikike*

sv. Ivana Krstitelja, pogled sa istoka

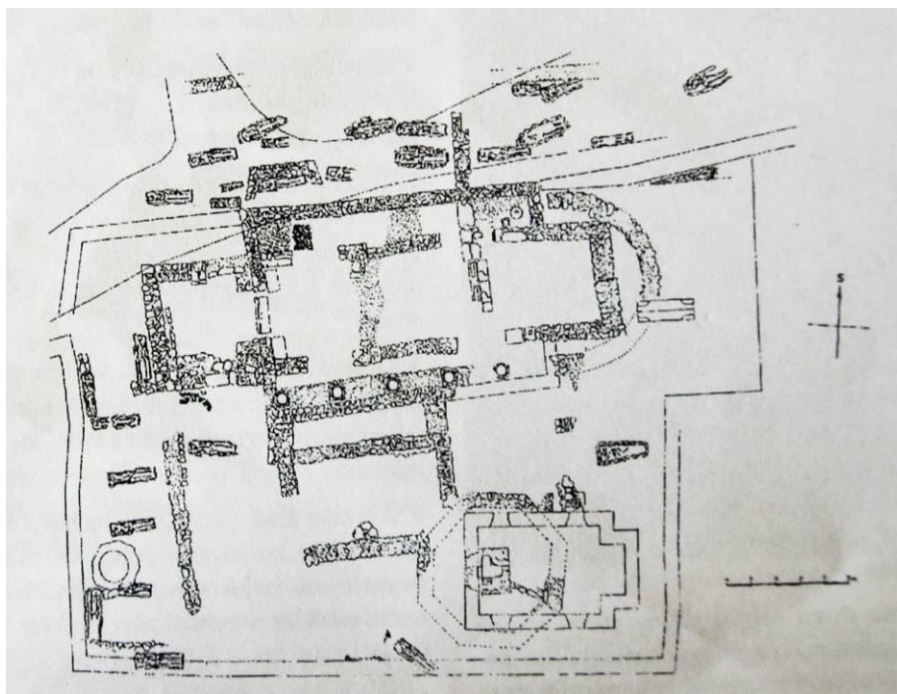
Uočljivo je da je sjeverni perimetralni zid crkve sv. Ivana a kasnije sv. Marte pripadao ranijoj rimskoj građevnoj fazi. Znatne površine mozaičkog poda koje su pronađene u južnim prostorima stambenog sklopa idu u prilog pretpostavci da su zidovi stambenog sklopa ostaci antičkog gospodarskog dobra.

Liturgijski namještaj

Najstariji namještaj pripadao je starokršćanskoj bazilici, do promjene je došlo u ranom srednjem vijeku gdje dolazi do obnove liturgijskih dijelova. T. Burić pripisuje salonitanskoj kiparsko-klesarskoj radionici oltarnu ogradu, znakovitu po plitko reljefnom ukrasu prelaznih stilskih karakteristika kasne antike i ranog srednjeg vijeka.¹³ Vjeruje se da je bila aplicirana u starokršćanskoj bazilici.

Grobovi

Revizijskim istraživanjima 1967.-1969. pronađeno je 15 grobova, koji su se nalazili na dubini od dva metra. U njima je pronađena samo jedna staklena posudica (suznica) drugih nalaza više nije bilo, što potvrđuje da pripadaju kasnoantičkom vremenu. Grobovi svjedoče o postojanju manje nekropole. Bazilika sv. Ivana je porušena te je unutar tog prostora izgrađena PREDROMANIČKA TROBRODNA BAZILIKA Sv. Marte u IX stoljeću.

Slika 18. Arheološka situacija nakon istraživanja 1970. godine

¹³ Burić, T., 1993., Posljednji salonitanski klesari, geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga, VAHD 85, 177- 197.

Crkva sv. Kuzme i Damjana

Početkom XII. st. u avarsko-slavenskim napadima dolazi do rušenja Salone i rimskih gospodarskih sklopova u Kaštelima. Brojne *villaerusticae* koje su imale gospodarsko značenje morale su biti napuštene, a stanovništvo je pobjeglo u obližnje gradove.

Hrvati koji su naseljavali područja izvan zidina gradova, polako su se asimilirali s gradskim romanskim stanovništvom. Prihvaćajući kršćanstvo, upravo zahvaljujući hrvatskim vladarima i njihovim darovnicama Splitska crkva je širila svoje posjede u Dilatu. Građani su zbog životne važnosti poljoprivrede plaćali Hrvatima naknadu za uživanje posjeda van gradova.

U srednjem vijeku nalazila su se na ovom području ispod Selišća naselja Kruševik i Kozice.

Selo Kozice (na gomiličkom području) s vremenom se podijelilo na Gornje i Donje Kozice.¹⁴

Prvi spomen ovog sela nalazimo u Pinciyevoj ispravi. Poslije se ovo selo spominje u potvrđama vladara Zvonimira 1078. godine i Stjepana II. 1089. godine (Ove su isprave sa svojim darovnicama bile osporavane i bile predmet mnogih rasprava).

Ono što je neosporno to je da se ovaj posjed u Dilatu s vremenom širio pa je uz Splitsku nadbiskupiju upravo benediktinski samostan postao najznačajniji veleposjednik.

Hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. potvrdio je Splitskoj nadbiskupiji prava na brojne posjede 1207.godine.¹⁵ Upravo na ovom području (u starom selu Kozice) Benediktinke su sredinom XII. st. sagradile svoju gospodarsku zgradu. Turnjačice i tijeskovi koji su bili upotrebljavani u antičkim gospodarskim zdanjima služili su i benediktinkama i njihovim seljacima u poljoprivrednim radovima.

Upravo turnjačnica i tijesak otkriveni u Dolcu ukazuju na visok stupanj razvijenosti poljoprivrede. U ovoj gospodarskoj zgradi benediktinke su boravile za vrijeme poljoprivrednih radova. Pokraj zgrade benediktinke su sagradile crkvicu sv.Kuzme i Damjana. Glavni dio posjeda benediktinki bio je upravo oko ove crkvice dok je ostatak posjeda bio daleko odavde.

¹⁴ "Kosice, vjerojatno svoje značenje imaju u gorskim kosicama. Riječ "Scale" je vjerojatno prijevod riječi Kosice. Latinski *scalae* = stepenice, ali i (na slovenskom) skala = stijena." (Bego F., 1991., Kaštel Kambelovac Kaštel Gomilica, str 704.)

¹⁵ V. Omašić, Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća, str. 51-52.

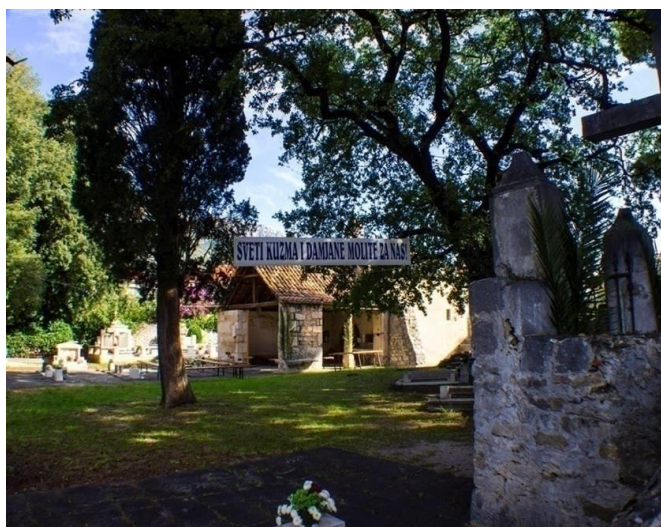
Sela Kruševik i Kozice održala su se sve do 30 -ih godina XVI.st. (Prestala su postojati 1532.godine nakon turskih provala u kojima su bila razrušena).

Opatičin Kaštel ili Kaštel Gomilica počeo se graditi 1529. godine. Da bi sačuvali svoje kolone i njihove familije od turskih napada.

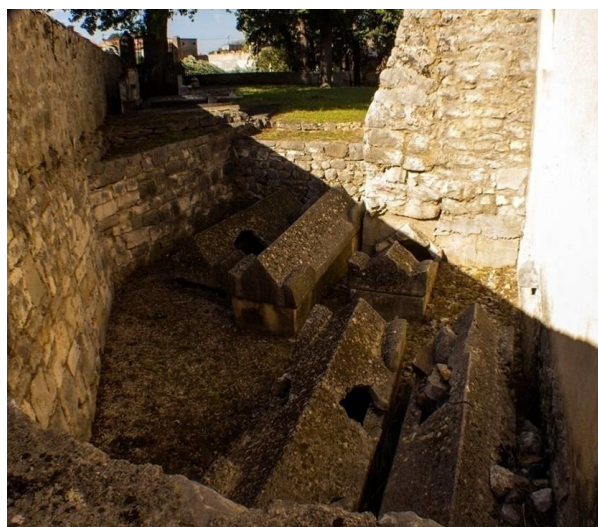

Slika 19. Opatičin Kaštel ili Kaštel Gomilica

Crkva sv.Kuzme i Damjana po svojim značajkama pripada razdoblju romanike XII.st. Izgrađena je na mjestu gdje je bila starokršćanska crkva i rimska nekropola o čemu svjedoče pronađeni sarkofazi. Oko ove crkve pokapalo se dakle od rimskog doba sve do nedavno.

Slika 20. Crkva sv. Kuzme i Damjana, pogled sa juga

Slika 21. Sarkofazi sa istočne strane crkve sv. Kuzme i Damjana

Slika 22. Crkva sv. Kuzme i Damjana, pogled sa sjeverozapada

Današnja crkva ispred ima trijem (kao neki oblik nartekse) koji je dosta mlađeg postanka u odnosu na crkvu. Crkva je klasične orijentacije za to doba dakle istok-zapad. Duga je 6.60 m i široka 7,70 m, izvana je sva ožbukana i nije raščlanjena. Zidovi su napravljeni od kamena koji je rustično obrađen. Krov je stožast, na dvije vode i pokriven je kamenim pločama. Trijem je nešto niži u odnosu na crkvu i izrađen je na dvije vode. Na južnoj strani trijema je potporanj dok je sa sjeverne strane puni zid. Zapadni zid trijema otvoren je samo jednim dijelom.

Crkva ima samo jedna vrata na zapadu. Ona su tipično romaničkog izgleda s lukom od klesanog kamenja. Prozor na južnom zidu kao i onaj na zapadu do samih vrata kasnije su otvoreni.

Slika 23. Starokršćanski križ ugrađen u zid crkvice sv. Kuzme i Damjana

Slika 24. Ulaz u crkvu sv. Kuzme i Damjana, pogled sa zapada

Slika 25. Apsida crkve sv. Kuzme i Damjana, pogled sa sjeveroistoka

Slika 26. *Unutrašnjost crkve
sv. Kuzme i Damjana, pogled sa zapada*

Istočni prozor na južnom zidu po svom stilu je gotički i napravljen je u prvim preinakama romaničke crkve. Iznad samih vrata na pročelju nalazi se pravokutni prozor čija je svrha bila dobivanje svjetla za drveno pjevalište koje se nekoć nalazilo u crkvi. Na apsidi, po sredini je mali otvor, zasvođen sedrom s tranzenom. U unutrašnjosti crkve, po sredini sjevernog i južnog zida su osmerokutni stupovi s kapitelima u obliku kocke (donji rubovi su ponešto *sklesani*). Dakle, kockasti kapiteli i ukrasi baze stupova tipični su elementi rane romanike.

Kapiteli na uglovima preuzimaju lukove i tako pojačavaju zidove i njihovim gornji dijelovima. Stupovi se naslanjaju na zid, dok su kapiteli konzolno ugrađeni u zid.

Stipes oltara ima osmerokutni presjek koji prelazi u kvadratnu glavu sa stepenastim udubljenjem za polaganje *capsellereliquiarum*. Stipes iz Sv. Kuzme i Damjana izrađen upravo za ovu crkvu posvećenu 1160. godine.¹⁶

Na gotovo čitavoj zapadnoj polovici crkve nalazio se drveni kor koji se oslanjao na imposte i kapitele. Danas je taj kor uklonjen. Barokni oltar pregrađivao je apsidu. Na njegovu mjestu danas se nalazi oltarna menza (usred prezbiterija) podignuta na kamenom okruglom stupu. Prezbitarij je podignut za jednu stepenicu u odnosu na pločnik. Pločnik je kameni i na njemu su otkriveni tragovi mozaika. Tu se nalazi i nekoliko grobova. Crkveni svod je rekonstruiran, bačvastog je oblika i polukružan. Sam trijem ožbukani je samo iznutra. Sa vanjske strane sjevernog zida uzidan je starokršćanski kapitel i baza koji su najvjerojatnije pripadali oltarskoj pregradi. Zvonik

¹⁶Belamarić, J., (1991.), *Capsellareliquiarum* (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 31, 41-57.

u produženju zapadnog crkvenog pročelja sagrađen je u gotičkom razdoblju.¹⁷ U baroknom je razdoblju zvonik premješten na središnji dio pročelja zbog trijema koji je naknadno izgrađen. Usporedo sa sjevernim zidom crkve nalazi se građevina čiji istočni zid ide usporedo sa istočnim zidom crkve. Ta građevina ima romboidni tlocrt, a to sve upućuje na međusobnu ovisnost tijekom gradnje same crkve.¹⁸ Crkvu sv.Kuzme i Damjana posvetio je 1160.g. splitski nadbiskup, Apsalon. Spomenuta je kao župska crkva sela Kozice 1495. godine.

Slika27. Crkva sv. Kuzme i Damjana, pogled sasjeverozapada

¹⁷ "Zvonik je bio položen na kontrafor s koso nagnutim južnim licem. Od kontrafora se do danas sačuvao donji dio." Bego F., 1991., Kaštel Kambelovac Kaštel Gomilica, str 709.

¹⁸ "Romboidni tlocrt crkve, oblik apside, spolije na zidu trijema, možda naknadno uzidani kockasti kapiteli, isto kao i trajanje nastanjenosti ovog područja od antike do danas daju naslutiti da se radi o starokršćanskom podrijetlu nalazišta, što se utvrdilo otkrivanjem sarkofaga iz V.-VI. st." Bego F., 1991., str 708.

Don Damjan Pavlov ovako piše o neuspjeloj obnovi ove crkve: "Žaliti je uvelike, da je unutrašnjost crkvice sv.Kuzme i Damjana u potonje vrijeme bila upravo nakazno nagrađena. Na oltaru su bile dvije slike sv.Kuzme i Damjana u pravom smislu majstorsko djelo. U zagasitim bojama bila su prikazana dva istočnjačka lica po uzoru grčkih slika. Oko oltara bile su dvije daske s raznim zavjetima od prastarih vremena s lijepim umjetničkim izradbama od srebra. Pred oltarom su bile postavljene priječnice od drva kakve se vide kod grčkoistočnjaka...Pregrada je uklonjena i spaljena., slike su prebojane., od poklopaca jednog antičkog sarkofaga napravljena su dva nespretna kipa otrag pedeset godina (tj.oko 1876.godine)..."¹⁹

Slika 28. i 29. Staro groblje oko crkve sv. Kuzme i Damjana, pogled sa istoka

¹⁹Bego, F.,(1991.), str 710.

Groblje

Oko crkvice sv. Kuzme i Damjana nalazilo se starokršćansko groblje. Uz crkvicu na dubini od 2 metra otkriveni su sarkofazi s kršćanskim oznakama.

Piše don Damjan Pavlov:

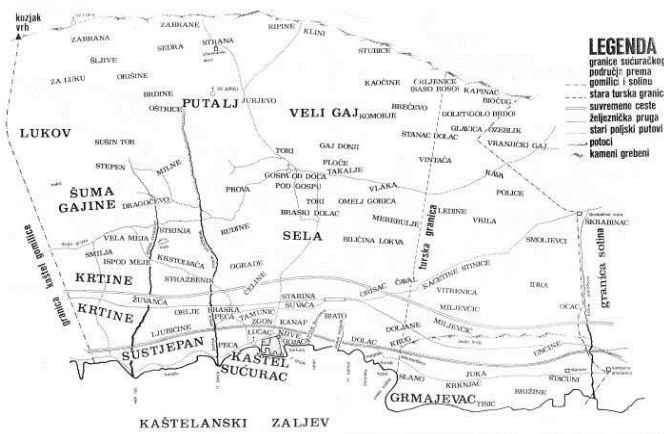
“ Otrag ne mnogo godina u neposrednoj blizini grobišta sv. Kuzme sa sjeverne strane nađeno je nekoliko sarkofaga... na njima ima raznih slika i natpisa. Na jednom se nalaze konj i čovjek... Odnosne rake (sarkofage) prenio je u Rušinackonte Šime Capogrosso. Tu se sada nalaze u kuhinji ovog gospodina. (Jedan od ovih sarkofaga danas je glavni oltar u župskoj crkvi Kaštel-Lukšića.)

Dapače, kod zadnje crkve (sv. Jeronima u selu) nahode se grobnice I prije god. 1717. Tik do ovog grobišta nalaze se mnogi grobovi iz rimske dobi. “ Čini se da je ovdje bio CampusSalonitanus s raznim zaselcima... te das u imali svoje grobište na lijepom položaju uz more, blizu crkve sv. Jeronima. ”²⁰

²⁰ Bego, 1991., str 397.

Sv. Juraj na Putalju

Lokalitet Putalj nalazi se iznad Kaštel Sućurca sa svojom crkvom Sv. Jurja. Naime, mada su do sada od crkve Sv. Jurja, koja je za hrvatsku povijest kapitalan objekt, bili vidljivi samo kameni ulomci ranosrednjovjekovnog crkvenog pokućstva, uzidani u pročelje današnje betonske crkve, novija istraživanja su pružila mnoga iznenađenja i mogućnosti interpretacije samog položaja i geneze objekta. Sv. Juraj na Putalju otkriva brojne arheološke sadržaje, odnosno potvrde: prapovijesti, rane antike, kasne antike i srednjeg vijeka. Crkva Sv. Jurja od Putalja ušla je u povijesnu literaturu još na samom početku hrvatske historiografije. Razlog tome su dva dragocjena prijepisa najstarijih hrvatskih vladarskih darovnica, čiji je objekt darivanja upravo ta crkva sa posjedom. Dakle, darovnica kneza Trpimira (845. - 864.) od 4. III. 852. i sina mu Muncimira (892. – 910.) od 29. IX. 892. kojima darivaju splitsku crkvu posjedima na vladarskom teritoriju u kliškoj županiji. Nakon toga putaljske darovnice postaju neizostavni dio u svim sintezama srednjovjekovne povijesti, od 19. st. do danas kao i predmet brojnih tematskih rasprava na koje ću se podrobnije osvrnuti kasnije. Podrijetlo samog imena Putalj nije do danas pouzdano utvrđeno. Prvi spomen imena javlja se u poznatoj Trpimirovoj darovnici 852., a zatim slijede potvrde u kasnijim ispravama. Jedna od teorija je da srednjovjekovno i današnje ime ima veze sa latinskim riječima *puteus* (bunar), *puteal*, *putealis* (bunarski vijenac, ograđeno mjesto).

Slika 30. Toponomastički prikaz Kaštel Sućurca

Putalj sa crkvicom Sv. Jurja smješten je na istaknutu brijegu koji se odvaja od masiva Kozjaka, a do koje se može doći tek uskom i strmom stazom.

Slika 31. Put do crkvice Sv. Juarj

Slika 12. Sv. Juraj na Putalju (pogled na jugoistok)

Slika 33. Sv. Juraj na Putalju (pogled na sjeveroistok)

Slika 34. Sv. Juraj na Putalju (pogled na jugozapad)

Slijed arheoloških istraživanja

Iako je lokalitet Putalj, zahvaljujući prijepisima Trpimirove i Muncimirove darovnice ušao u literaturu hrvatske historijografije na samim počecima, iako su registrirani i slučajni nalazi iz starijih epoha, ipak sam lokalitet nije pobudio veći interes istraživača sve do 20-ih godina XX. st. Prva temeljitija istraživanja počela su povodom proslave tisućite obljetnice hrvatskog kraljevstva (1925. god.) u kojem je ruševna crkva radikalno obnovljena (u tada novom materijalu betonu). Tada je pod vodstvom F. Bulića i Lj. Karamana istražen dio srednjovjekovnog groblja i ostataka arhitekture oko današnje crkve. M. Klarić, kustos Muzeja hrvatskih starina u Kninu, planirao je provesti istraživanja na Putalju nedugo nakon toga (1929.) ali do realizacije nije došlo. Istraživanja su, dakle prekinuta sve do 80-ih god. kada je Muzej hrvatskih arheoloških spomenika uvrstio Putalj u dugoročni istraživački program. Sustavna istraživanja otpočela su 1988. Tijekom ratnih zbivanja 1991. Bilo je manjih prekida, da bi 1995. konačno bila završena.²¹ U nekoliko dužih kampanja definirana je i istražena arheološka zona s ostacima arhitekture i dovršeno iskopavanje srednjovjekovnog groblja. Nakon završetka arheoloških radova trebalo je što prije otpočeti konzervatorsko-restauratorske radove u crkvi Sv. Jurja kao i na otkrivenim ostacima arhitekture te pronaći konačno rješenje uređenja cijelog prostora. Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu u suradnji sa arheolozima uspješno je izradio projekt konzervacije i restauracije crkve. Zahvaljujući mnogima danas je lokalitet Putalj s crkvom Sv. Jurja dolično uređen i prezentiran a okoliš crkve obogaćen arheološkim ostacima konzervirane arhitekture i omeđen ogradnim zidom s pristupnim stepenicama sa sjevera.²²

²¹ „Razlozi koji su uvjetovali tako dugu pauzu su višebrojni. Jedan od razloga koji odbija manje upornog istraživača svakako je sam položaj lokaliteta koji predstavlja dodatni fizički napor za arheološku ekipu, ne samo u penjanju i spuštanju već i u svakodnevnom dovoženju i odvoženju alata i opreme. Ipak, najvažniji razlog su materijalna sredstva potrebna za terensku aktivnost, jer arheološka istraživanja u Hrvatskoj ne daju prioritet iskopavanjima intaktnih i neugroženih lokaliteta. Manja inicijalna sredstva osigurana su 1988. Ostvareni početni rezultati ukazali su na važnost nalazišta i otvorili put daljnjim radovima. Povijesne promjene koje su se zbile u hrvatskoj nakon Domovinskog rata imale su odraz i na arheološku djelatnost. Ratne nedaće i financijske poteškoće zaprijetile su prestankom radova, no to se, nasreću, nije dogodilo.“ Burić T., 2001.

²² „Ujedno je cijeli kompleks dobio obilježja arheološkog parka i uređenog izletničkog vidikovca“, Burić T., Historijat istraživanja, 10.str.

Slika 35. Spomen ploče o obnovi crkve Sv. Jurja

Putalj u ranoj antici

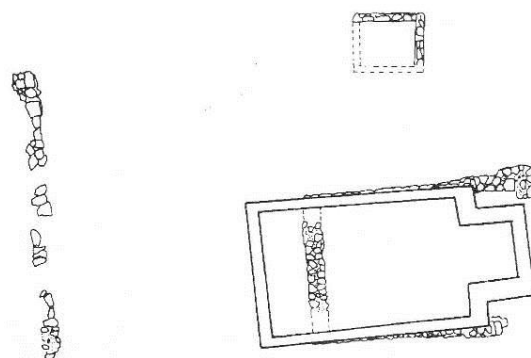
Počeci trajnijeg boravka ljudi na Putalju sežu u prapovijest, točnije u brončano doba, kada je na ovom području postojala gradina. Ostaci pronađeni tijekom posljednjih istraživanja dokazuju da je mjesto bilo korišteno tijekom više razdoblja i u cjelini unutar znatnog vremenskog raspona. Svetište se vjerojatno oblikovalo u rimskom razdoblju i bilo zamijenjeno kršćanskim svetištem potkraj antike, a na njega se nadovezuje srednjovjekovna crkvice.

Ranije rimsko razdoblje (1.-3. st.)

Kao dokaz boravka ljudi na ovom lokalitetu mogu poslužiti dvije ostave s novcem. Prva, u kojoj su bili zatrpani rimski (srebrni) republikanski *denariji* (vjerojatno za vrijeme borbi 49.-47.god. pr. Kr.) U drugoj ostavi pronađenoj u Gajinama u blizini Putalja nalazio se srebrni rimski novac sa kraja republikanskog doba, a to je blago vjerojatno zakopano za vrijeme ratovanja Delmata i Oktavijana (34.-33. god. pr. Kr.). Dakle, ovi nalazi potvrda su stalne napučenosti lokaliteta tijekom posljednjih stoljeća pr. Kr. do završetka Batonova ustanka 9. god. pr. Kr. Salona sa svojom plodnom okolicom, što uključuje i Kaštela, podijeljena je prema rimskim katastarskim pravilima na kvadrate 710 x 710 m. Međutim, Putalj, kao i ostali nepristupačni dijelovi Kozijaka ne pripadaju toj mreži. Taj dio agera Salone vjerojatno se koristio za ispašu, za vađenje i obradu gline i kamena. Od ovog razdoblja pronađeni su ulomci rimskih nadgrobničkih spomenika, bunara i novac.

Slika 36. Ulomak spomenika, vjerojatno nadgrobnog, s djelomice sačuvanim natpisom.

Slika 37. Tlocrt arhitektonskih ostataka iz ranijeg rimskog razdoblja (1.-3. st.)

Tijekom daljnjih istraživanja nizale su se potvrde naseljenosti Putalja u ranom rimskom razdoblju. Velika većina dokaza uništena je, nažalost gradnjom ranokršćanskim zdanja. Kulturni materijal stoga je raspršen u različitim slojevima i pomiješan sa nalazima iz raznih razdoblja pa ne možemo sa sigurnošću utvrditi koju ulogu je imao Putalj u ranoj antici.

Ostaci rane antike

Cisterna C1

Najdragocjeniji ostatak gradnja iz ovog razdoblja svakako je cisterna C1 pronađena sjeverno od crkve. U njoj su pronađeni ulomci krovne opeke,

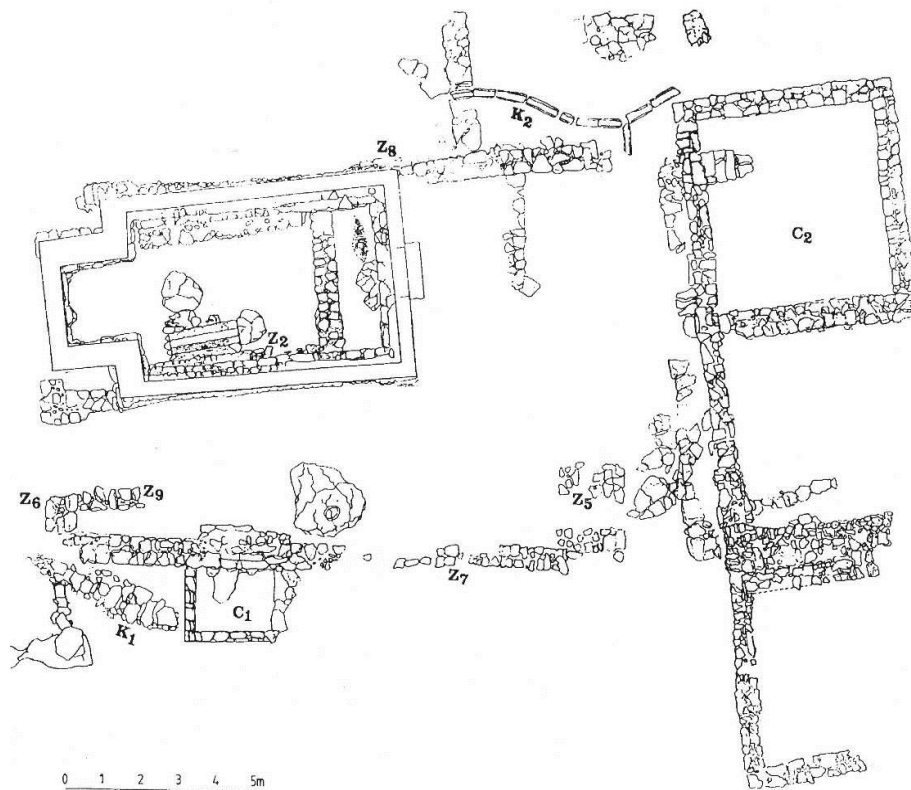

Slika 38. Pogled na C1 tijekom istraživanja

Slika 39. Cisterna C1 i kanal K1

različite rimska keramike, stakla, fresaka crvene boje, amfore, i tegule. Građa pronađena u cisterni dokaz je da je nastala u ranom rimskom razdoblju jer kockice mozaika pronađenih u gornjim slojevima iznad cisterne te ulomaka staklenih uljanica u samoj cisterni nema. Sama činjenica da je na ovom mjestu bila ukopana cisterna ukazuje da je tu i za vrijeme prapovijesti postojala udubina u kojoj se skupljala voda od kiše i vrela na samom brijegu. Vjerojatno je i odvodni kanal napravljen s namjerom da se kontrolira i nadzire veća količina vode s brijega koja je ugrožavala kasniji starokršćanski sklop.

Slika 40. Tlocrt arhitektonskih ostataka na Putalju

Problem odvodnje vode nakon zatrpavanja C1 riješen je vjerojatno gradnjom drugog kanala, odnosno gradnjom prostrane cisterne C2 na zapadu od crkve. Od ostalog materijala nađenog u ovom razdoblju treba spomenuti ulomke korniča, konzola i stupa koji dokazuju da je tu bila neka građevina sa stupovima na pročelju (možda manje svetište ili neki monumentalni spomenik). Druga građevina u mramoru koja je vjerojatno postojala bila je manja od prve (možda manji

mauzolej ili nadgrobna edikula). Ulomak napravljen od prokoneškog mramora s natpisom u dva retka vjerojatno pripada ploči nekakvog sarkofaga ili možda kruništu cisterne- zdenca.

Grobni nalazi

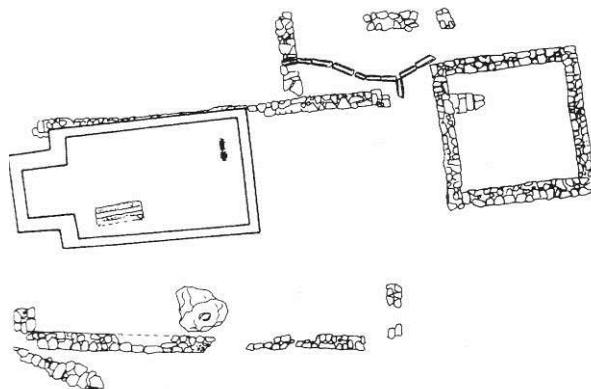
Lako je moguće da pokapanje na ovom lokalitetu počinje od početaka carskog razdoblja. Ulomci sarkofaga i nadgrobni natpisi datiraju iz II. - III. st. Ulomak stranice kamene urne i ulomci triju fibula, nalazi stakla tzv. balsamarija zapravo bi mogli biti raspršeni ostaci priloga iz urni grobova I. i II. st. Sredinom II. st. napušta se običaj spaljivanja mrtvaca i javljaju se različiti oblici grobova a osobito sarkofazi. Nalazi freski, natpisi te ulomci većih ukrašenih zdanja potvrda su da je od sredine II. st. Putalj postao mjesto na kojem su se ukapali i veoma bogati i ugledni ljudi.

Činjenica je da su na Putalju nađeni sarkofazi a među njima dva antička što potvrđuje da su se na ovom lokalitetu do kraja trećeg st. pokapali veoma bogati posjednici iz salonitanskog agera²³. Nije lako objasniti što je to toliko privlačilo bogate ljude da traže posljednje boravište na Putalju, jer je gradnja spomenika i dovlačenje teških sarkofaga bilo naporno i skupo. Možemo to protumačiti kao težnju pridošlica da pokopavanjem na Putalju ostvare čvršću povezanost s užim predjelom.²⁴

²³N. Cambi posebno naglašava " da ni danas nije utvrđen zapadni kraj salonitanske nekropole, te da je stoga teško s pouzdanjem govoriti o položaju sućuračkih grobova u odnosu na prigradsko groblje koje se protezalo duž ceste za Tragurij" Cambi N.1992., Sućurac u antici, str. 49-51

²⁴"Vjerujem stoga da je morao postojati neki poseban razlog pa još jednom podsjećam na pretpostavku o kulturnom mjestu baštinjenom iz predrimskog doba. O njegovoj naravi neznamo ništa, kao ni o plodnosti, povezanom s izvorom/zdencem i svetim gajem koji se mogao uklopiti u posmrtni kult i tako poslužiti kao poticaj stvaranju nekropole. Posve je izvjesno da je Putalj, ako ne zbog svetišta, a ono svakako zbog nekropole, bio javni prostor. Prilično je vjerojatno da mu je razvoj nekropole na kojoj se pokapaju neki od najuglednijih mještana, priskrbio osobito značenje i učinio ga jednom od žarišnih točaka duhovnog života sućuračkog kraja." Čače S.2001., Putalj u ranijem rimskom razdoblju, u Sveti Juraj od Putalja (Burić T.) str. 91.

Putalj u kasnoj antici (IV.- VI.st.)

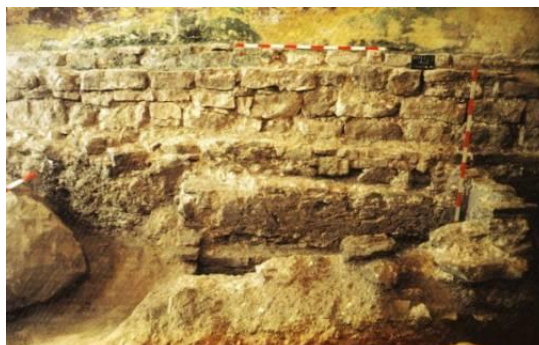

Slika 41. Tlocrt građevina iz kasnoantičke faze

Lokalitet Putalj, pred samim vratima Salone, u plodnom Kaštelanskom zaljevu bio je nastanjen i u vrijeme kasne antike, odnosno ranog kršćanstva. Sve indicije kazuju da su se kroz cijelo razdoblje od brončanog doba do danas tu odvijali vjerski sadržaji. Uskoro je zbog blizine starokršćanske Salone i tradicije kad je u pitanju religija "poganski" Putalj preoblikovan u kršćanski sakralni prostor. Arheološki zahvati pokazali su da je što se tiče nalaza stare antike ovaj lokalitet jako sadržajan. Pronađeni su: ulomci staklenih posuda liturgijske namjene, podni mozaik, kasnoantička grobnica (G1), element je arhitekture, novac, keramika, crkveni namještaj, odnosno kamena plastika. Nažalost, mnogi pokopi te srednjovjekovne graditeljske aktivnosti uništile su antičke i kasnoantičke slojeve.

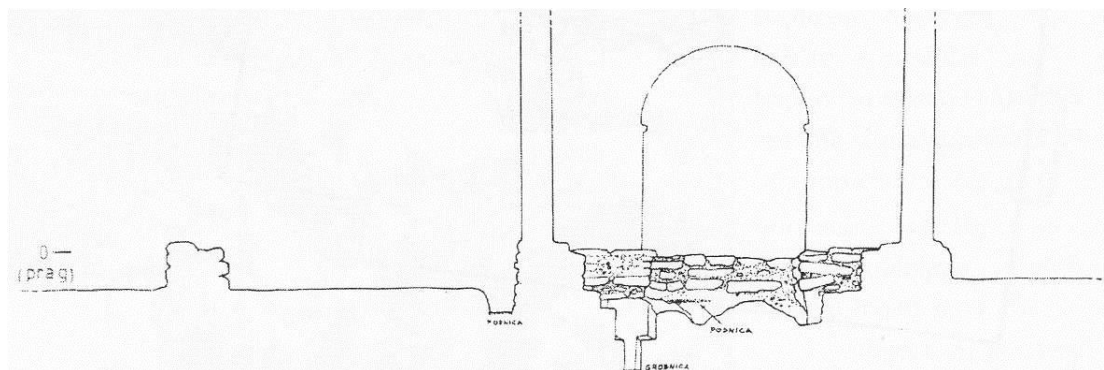
Slika 42. Staklene čaše – uljanice

Slika 43. Kasnoantička grobnica – G1

Kasnoantička grobnica u objektu A

Kasnoantička grobnica i prostorija u kojoj je bila ta grobnica (objekt A) sigurno pripadaju ovom razdoblju. Osim grobnice, na jugozapadnom dijelu istraživanog prostora nađen je dio kasnoantičke podnice - popločanje od običnog škrljevca, au pravcu zapada kamene kanalice za odvod vode. I. Fadić smatra da je Objekt A po svemu sudeći bio memorijalnog karaktera i začetak kasnoantičkog kompleksa jer se u njemu našla zidana kasnoantička grobnica s bačvastim svodom.²⁵

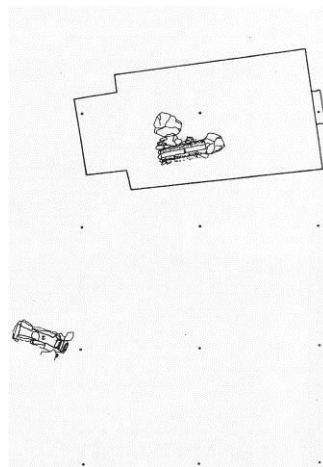
Slika 44. Presjek G-1

Zidane grobnice s bačvastim svodom karakteristične su za kasnoantičke pokope i nisu nezapažena pojava na starokršćanskim lokalitetima Hrvatske. Njihov svod građen je od opeke ili od sedre. Za putaljsku grobnicu se ne može decidirano kazati kakve joj je konstrukcije bio svod, ali komadi sedre, koji su se nalazili na lokalitetu, ukazuju na to da je svod grobnice mogao biti sedren. Naravno, ne isključuje se mogućnost da je ta sedra bila dio bačvastog svoda neke veće prostorije unutar građevinskog kompleksa. Grobnica je nešto uža od uobičajene zbog dvije velike stijene koje su se najvjerojatnije odronile s padina Kozjaka i stvarale poteškoće graditeljima grobnice. Osim toga pošto je bila memorijalnog karaktera služila je za pojedinačni pokop. Postoji još jedan kasnoantički grob (G2)

²⁵Fadić I., 2001., Putalj u kasnojantici, u Sv. Juraj od Putalja, (Burić T.) str. 121.

Slika 45. G2 po otvaranju

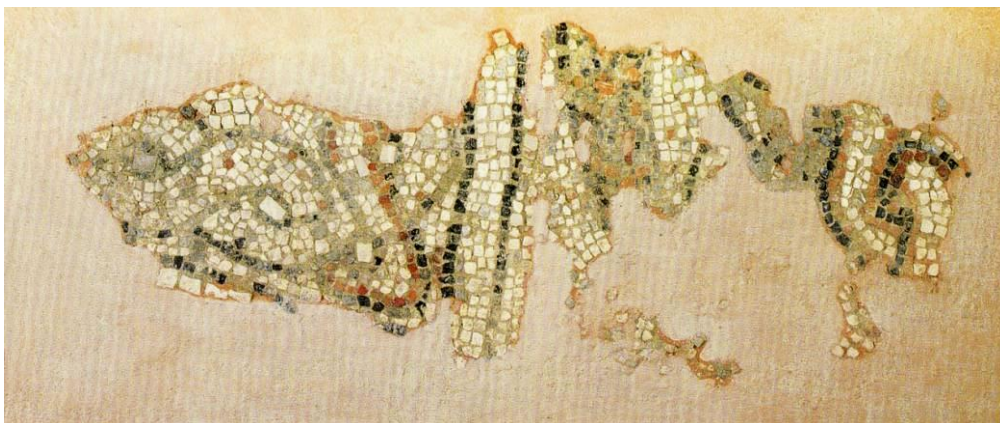
Slika 46. Starokršćanski grobovi G1 i G2

nad kojim se nalazio starohrvatski grob (G7). Ima oblik deformiranog pravokutnika s konstrukcijom od okomitih kamenih ploča s ostacima crvenkaste žbuke. Kostur u grobu je *"in situ"*. Uz ovaj kostur nisu pronađeni nikakvi predmeti.

Podni mozaik

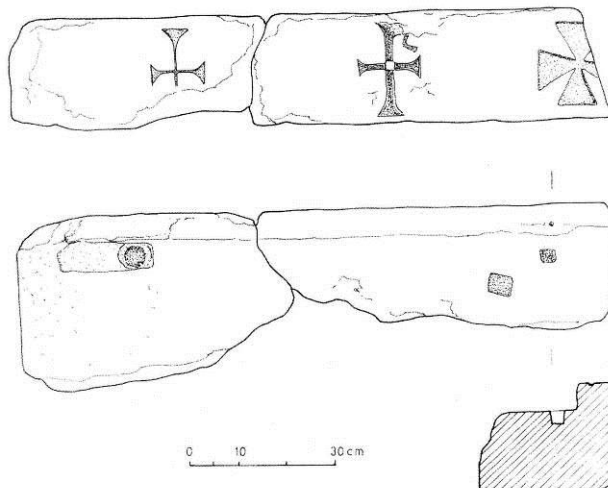
Zapadno od grobnice G1 u kasnoantičkom objektu A pronađen je dio polikromnog podnog mozaika. Dva su razloga koja potvrđuju da je riječ o kasnoantičkom mozaiku:

1. horizont podnice na kojoj je mozaik odgovara niveleti svoda kasnoantičke grobnice
2. razlog su kolorit i tehnika izvedbe kockica (*tessere* srednje veličine). Izrađene su od kamena, staklene paste i keramike. Boje su: crne, bijele, mliječno prozirne, sive, smeđe i žute te nekoliko nijansi zelene, plave i crvene. Tu je u žbuci pronađen i jedan novac cara Dioklecijana (dakle ne prije kraja III. st.). Sam motiv je dokaz kasne antike: radi se o dijelu veoma šarenog repa ptice, možda pauna, koji je na jednom mjestu porubljen polikromnom pletenicom. To bi mogao biti prizor dviju ptica i nekakvog kantarosa koji simbolizira izvor života. Svega nekoliko staklenih kockica s pozlatom daju pretpostaviti da su i one dio tog mozaika i da je pomoću njih bio ispisan neki kraći tekst.

Slika 47. Dio kasnoantičkog mozaika

Starokršćanski kameni arhitektonski elementi

Slika 48. Nadvratnik starokršćanske crkve (Objekt B)

Osim ovih nalaza kasnoj antici pripada i oveća nadvratna kamena greda s tri uklesana križa. Sva tri križa različito su izrađena. Lijevi ima okomitu i horizontalnu hastu isklesanu s veoma uskom brazdom, a trokutasti završeci hasti veoma su naglašeni. Središnji križ ima široke haste, ali

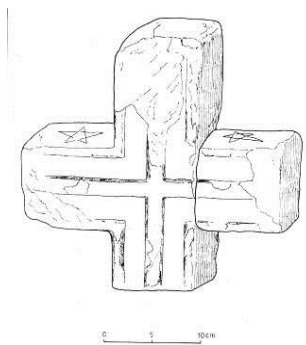
također trokutasto proširene krajeve. Desni križ ima jednake krakove, formirane od istostraničnih trokuta.

U nekoliko fragmentalno pronađenih ulomaka spada i jedan mali komad oštećenog kapitela od bijelog vapnenca. Vjerojatno je na sebi imao jednostavne, zaobljene listove koji su se širili prema gornjem dijelu. Pripadali su manjim stupićima i bili dio crkvenog namještaja.

Ostali kameni ulomci pronađeni iz ovog razdoblja dijelovi su nekoliko veoma oštećenih kamenih ploča. Te su ploče mogle biti plutejioltarne pregrade ili stranice sarkofaga. Ploče slične Putaljskim nalaze se u crkvi Sv. Ivana u Starom Gradu na Hvaru te u crkvi Sv. Ciprijana u Gatima među ulomcima oltarne menze i u Sutivanu na Braču kao dijelovi oltarne ploče.

Ostala tri mala ulomka imaju ornament koji se javlja na "klasičnim" starokršćanskim plutejima pa je njihova namjena vjerojatno dio oltarne pregrade pluteja.

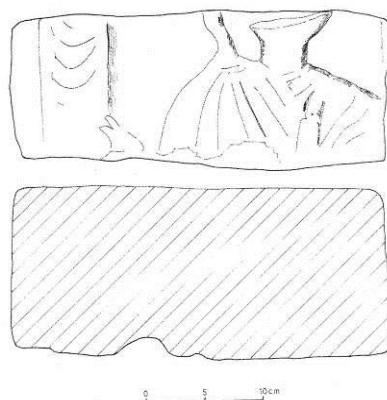
Pronađen je i jedan sasvim neobičan kameni fragment u obliku križa. Sa prednje strane ornamentiran je jednostrukom reljefnom trakom. Na stražnjoj strani ugravirane su zvjezdice. Potvrda da se radi o perforiranom kamenom prozoru ili tranzeni starokršćanskog objekta su i plitko isklesane zvjezdice na stražnjoj strani ulomka. Ovdje se radi o peterokrakim zvijezdama.

Slika 49. Starokršćanski križ s Pentagramima

Pentagram je često povezan uz ranokršćanstvo kada je znak i simbol imao snagu riječi i teksta. Možda su ovi pentagrami uklesani i poslije, ali svakako tako rano kada je ovaj objekt bio u ranokršćanskoj funkciji.

Ulomak stele koji je također sačuvan iz ovog razdoblja, a bio je uzidan u pročelje crkve, uz rubni dekor sadrži i dio ljudskog lika s fibulom na desnom ramenu.

Slika 50. *Ulomak kasnoantičke nadgrobne stele*

Sitnu arheološku građu koja je pronađena na Putalju čini obilje staklenih fragmenata. To su: rubovi staklenih zdjelica, nekoliko tipova staklenih zdjelica i čaša, male staklene ručke, ulomci staklenih dna, dna kaleža na nozi, ulomci okruglih i četvrtastih okulusa koji po boji i strukturi stakla pripadaju kasnoj antici.

Stakleni pribor

Na Putalju je pronađeno i nekoliko tipova staklenog pribora. Tu su *staklene čaše na nozi* i *konične staklene zdjelice* i svjetiljke u obliku lijevak (koje su bile svijeće – uljanice). Svi ovi rekviziti mogli su imati liturgijsku namjenu ili poslužiti kao zavjetne svijeće – uljanice.

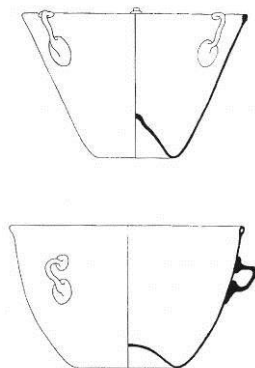
Obične konične čaše pronađene na Putalju mogle bi biti prototip ostalim kasnoantičkim oblicima povezanim za sakralne objekte. Čaše su obične, nedekorirane i blago se proširuju prema rubu. Dno je konusnoudubljeno, a rub proširen i zadebljan. Stjenke su im debele i prepune tragova mjehurića zraka i razvlačenja staklene smjese. Jedan primjerak potpuno očuvan pronađen je upravo na Putalju i datira u četvrtu ili prvu polovicu petog stoljeća.

Staklene čaše na nozi – kaležu u sakralnim objektima imaju liturgijsku namjenu, ali i funkciju sakralnih svjetiljki. Ovi kaleži sastoje od recipijenta (gornjeg dijela), cilindričnog drška, odnosno noge kaleža koja se nalazi na podnožju u obliku kružne stopice sa prstenasto zaobljenim rubom. Recipijent ima oblik slova "V" i "U" ili oblik "tulipana". Smatra se da je kalež na nozi isključivo sredozemni tip mada prvi primjerci dolaze sa crnomorskog prostora. Stakleni kaleži na nozi iz Putaljskog nalazišta datiraju u IV. ili V.st. U Gatima kod Omiša nađen je veći broj ulomaka staklenih kaleža na nozi (kružnih stopica, cilindričnih nožica i fragmenata tijela i rubova).

Slika 51. Staklene čaše na nozi - uljanice

Na Putalju su nađeni i ulomci staklenih lampi u obliku šalice ili zdjelice: dijelovi recipijenta, rubova, dna i malih koljenastih ručica. Stjenke su veoma tanke i bezbojne, približno na sredini tijela nalaze se tri ručice za vješanje. Nalazišta na Bliskom istoku dala su brojne primjerke ovog tipa svjetiljki, stoga se smatra da su odatle i potekle.

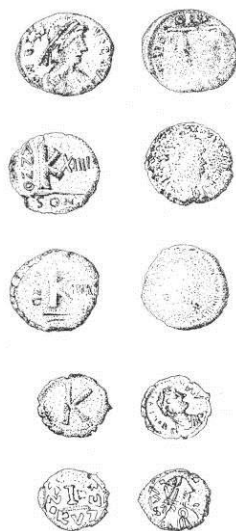

Slika 52. Rekonstrukcija starokršćanskih lampi – kandila

Staklene svjetiljke u obliku lijevka prvi put su pronađene upravo na putaljskom lokalitetu. S obzirom na dvije verzije izrade ručica dijelimo ih na one koje su predstavljale samostalno svjetleće tijelo, i one koje su bile dio metalnih visećih lustera (*polycandila*). U kružne metalne otvore *polycandila* stavljale bi se takve svjetiljke – uljanice i tada bi taj tip lustera imao izgled tzv. "svjetleće krune". Putaljski nalazi svjetiljki u obliku lijevka vjerojatno datiraju u razdoblje od kraja V. do početka VII. st.

Numizmatički nalazi

Numizmatički nalazi sa Putalja iz ovog razdoblja sadrže 30 numizmatičkih jedinica. Na Putalju je pronađen novac: Dioklecijana, Maximina II., Konstantina II., Valentinijana I. ili Valensa, Gracijana, Justinijana I., Justina I. ili Justinijana II., te Konstantina II. ili njegovih sinova. Velika većina novca je iz doba Justinijana I. odnosno Justina I. Stoga se može zaključiti da je u to doba prostor na kojem se nalazi crkva Sv. Jurja doživio značajnu obnovu. Putalj postao je mjesto na kojem je posjećenost porasla i na kojem se vjerojatno pojačalo štovanje kršćanskog kulta.²⁶

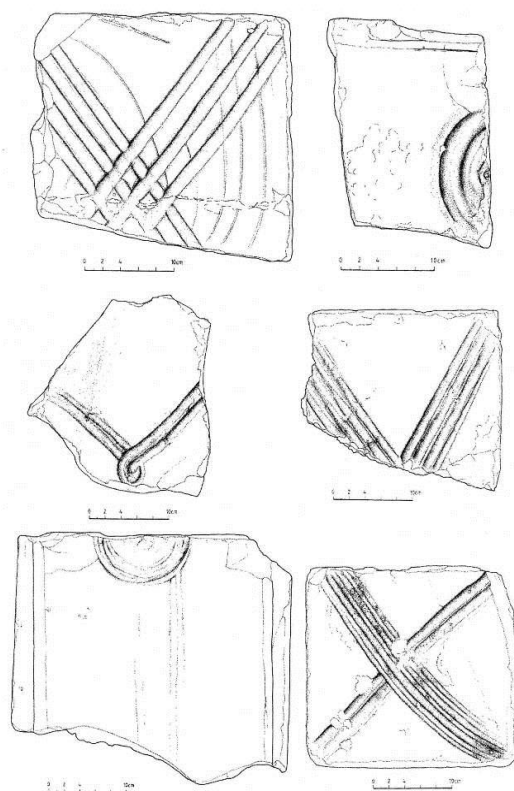

Slika 53. Kasnoantički novci s Putalja

²⁶Fadić I., 2001., str.142.

Keramički ulomci

Brojni su nalazi keramičkih ulomaka pronađenih na Putalju. To su veće količine komada *tegula*, dva ulomka kasnoantičkih keramičkih uljanica i ulomci keramičkog posuđa.²⁷

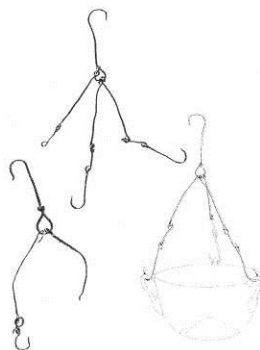
Slika 54. Kasnoantičke tegule s ukrasima

²⁷"Tegule su najvećim dijelom bez žiga proizvođača, osim uobičajene PANSIANE koja je potvrđena s nekoliko primjeraka. Nekoliko izdvojenih putaljskih primjeraka najbolje ilustrira tip tegule s jednoprutom, dvoprutom i troprutom ukrasnom trakom. Ove se razlikuju i po boji, fakturi i debljini, pa je očito da nisu nađene u bližoj okolini na jednom mjestu, mada vjerojatno s malim odstupanjima, kronološki pripadaju istom razdoblju. Takav ornament, koji je utisnut prstima na sirovoj glini, veoma je česta pojava na kasnoantičkim lokalitetima diljem Dalmacije." I. Fadić, 2001., 142 str.

Starokršćanske uljanice pronađene na Putalju sadrže držak, dio ramena i diska.²⁸ Na njima su često znakovi kršćanske simbolike (križ, kristogram, biljni ornament raspoređen u obliku križa, riba). Na putaljskoj uljanici nema, nažalost sačuvanog ornamenta kršćanskog simbola, ali po analogiji sa drugim primjercima iz Hrvatske datira u vrijeme od 420. – 550. g.

Brojni su nalazi posuđa "s narebrenim, horizontalno kaneliranim stjenkama recipijenta."²⁹ Ulomci kaneliranih amfora (jako sitni) također su brojni ali zbog usitnjenosti nije ih moguće rekonstruirati.

Brončani trokraki lančić također treba spomenuti. Ovakvi lančići dosta su česti na starokršćanskim lokalitetima u Hrvatskoj (crkva Sv. Stjepana u Gatima, lokalitet u Galovcu kod Zadra, Sutivan na Braču.). Putaljski primjerak datira pred početak 5.st. Primjena ovih brončanih lanaca je vezana uz sakralne objekte. Na ovakve lančiće vješane su staklene svjetiljke u obliku lijevka, pliće zdjelice s tri ručice a nekad i kaleži s tri ručice.

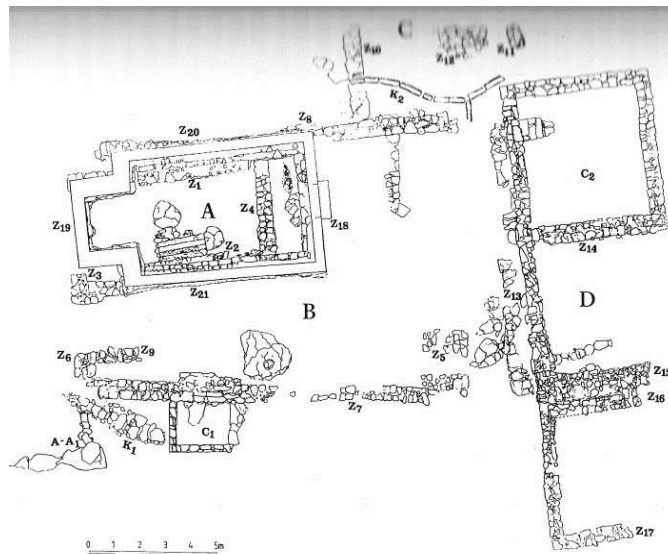

Slika 55. Brončani lančić za vješanje staklenih kandila

²⁸"Oko diska su dva reljefna koncentrična kruga, dok je rame ukrašeno spiralnim kružnim "S" ornamentom. Ovakav tip lucerni javlja se na mnogim kasnoantičkim i starokršćanskim lokalitetima Hrvatske." (B. Vikić-Belančić, 1975., *Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu* (II), VAMZ, 9, Zagreb, 49-160; B. Migotti, 1994, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, u: "Od nepobjedivog sunca do sunca pravde", Zagreb 64, kat.Br. 78,79, 108, 131; J. Mardešić, J., (1994.), *Amfore*, u: "Salona christiana (artes minores)", Split, 271-276.; Fadić I., 1989, Fadić, I. (1989.), *Dračevac kod Zadra - villa rustica, Arheološki pregled*, Ljubljana str.118.)

²⁹Fadić I., 2001. str.144.

Lokalitet Sv. Jurja od Putalja kroz cijelo razdoblje kasne antike (od IV. do VI. st.) bio je neprestano korišten i posjećivan, a u prvoj polovici VI.st.,zavladavine Justinijana I., ta se posjećenost intenzivirala upravo zbog pojave vjerske aktivnosti. Da li je ovaj kasnoantički prostor obnavljan na temeljima nekog antičkog objekta ili je nastao kao novosagrađeni objekt ne može se sa sigurnošću utvrditi. Ono što je sigurno to je da se ovaj prostor koristi za kršćansko bogoslužje već 1600 godina.

Slika 56. Tlocrt arhitektonskih ostataka na Putalju

KAŠTELANSKO POLJE U RANOM SREDNJEM VIJEKU

Antička naselja i kršćanske crkve nakon dolaska Hrvata

U VII. st. doseljavaju na ovaj prostore Slaveni. Zbog krize kasnoantičkog razdoblja te razaranja koja je donijela seoba naroda, broj naselja se smanjuje. Ranosrednjovjekovni Split polako nasljeđuje Salonu i postaje središte nadbiskupije. U IX. st. Hrvati postupno formiraju trajnije političke formacije i tako se na ovom prostoru stvara jedno od središta hrvatske države. Plodna zemlja u Kaštelanskom zaljevu privlačna je hrvatskim ratarima oni se naseljavaju u sela pod Kozjakom, Mosorom i Trećanicom, vjerojatno pod kulturnim utjecajem obližnjeg Splita i Trogira. Usprkos početnim sukobima postupno dolazi do stapanja urbanog romanskog i ruralnog hrvatskog tako da od X. st. hrvatski vladari postaju i kraljevi Dalmacije. U njihovom vlasništvu je gotovo cijeli salonitanski ager, a oni njime bogato darivaju osobito splitsku crkvu. Hrvatski vladari na ovom području (Bijaći i Klis) stalno ili povremeno tu borave i imaju svoja gospodarstva. Ipak, Hrvati nisu formirali ni jedno veće urbano naselje. Od XII. st. stalno traju borbe za posjede u Podmorju (zapadni-trogirski dio Kaštelanskog polja) i Dilatu (istočni- splitski dio) između Splita i Trogira. Granica je istočno od današnjeg K. Lukšića kod tzv. Stupa pod Ostrogom.

Na kraljevskim posjedima u Kaštelanskom polju radili su neslobodni seljaci (robovi). Potvrde za to su darovnica vladara kojima oni daruju crkvi posjede zajedno s ljudima.³⁰ Uočava se socijalna diferencijacija. Pratinja vladara i svećenici predstavljali su aristokraciju koja se uzdigla nad seljacima. Kasnijim širenjem teritorija splitske i trogirske komune nameću se nove socijalne prilike odnosno, pod utjecajem gradova pojavljuje se zakupnički položaj seljaka u odnosu na posjednike (komuna, biskup, crkve, samostani, plemići, slobodni seljaci). Upravo bogati slobodni seljaci grade crkvice i darivaju im zemlju zadržavajući pravo na upravu i izbor župnika. Iako je u okolnim gradovima zanatstvo i razmjena dobara važna privredna grana, ipak je glavni izvor prihoda agrarna eksploatacija svojih posjeda. Vinogradarstvo, maslinarstvo, voćarstvo (smokve, jabuke) te povrće koje se sadi u vrtovima uz naselja, sve su to bili proizvodi koje su

³⁰Babić, 1984., 74.str

seljaci po statute dužni donositi u gradove. Značajni prihodi iz sela, osobito iz Zagore bili su i u stočarstvu. Uzgajale su se koze, krave tj. blago čiji su vlasnici građani, a čuvaju ga pastiri.³¹

Prostor

Prostor uz Kaštelanski zaljev koji je u doba antike poprilično bio urbaniziran, krizom ovog razdoblja i nakon seobe naroda ponovno postaje ruralan. Broj stanovnika se višestruko smanjio, a nesigurnost u prostoru agera rezultirala je zapuštanjem rustičkih vila i nekropola. Do XII. st. u tzv. prvoj ranosrednjovjekovnoj fazi ovaj prostor je u sklopu hrvatske države, a u drugoj od XII. do XV. st. ovaj prostor stječu Trogir i Split.³²

Sela

Novopridošlo hrvatsko stanovništvo naseljavalo se uglavnom na padinama okolnih brda, podalje od obale. Na rubovima polja između površina namijenjenih stočarstvu i onih za zemljoradnju. Arheološki nalazi ukazuju na starohrvatske nekropole koje datiraju od IX. do XI. st. (Bijaći – crkva sv. Marte, Radun- crkva sv. Jure, Gajine u K. Sućurcu) To su otprilike bili isti položaji kao u doba dok su tu boravili Iliri. Nazivi sela ili Selišća također ukazuju na egzistiranje sela podalje od obale sve do XV. st. kada se zbog turske opasnosti grade naselja na obali.³³

Iznimka je selo Ostrog koje je bilo otprilike na sredini Kaštelanskog zaljeva i koje je bilo zbijenije naselje izgrađeno od samih seljaka.

³¹“Odnosi koji se oblikuju u srednjem vijeku, regulirani odredbama statute, osobito zakupnički odnosi, težačke obveze i prava zadržavat će se sve do XX. st., do agrarne reforme.” Babić I., 1984., str. 76.

³²“Iako je uglobalu propala mreža prometnica koje su izvirale iz Salone, neki vjerni elementi kontinuiraju i u srednjem vijeku. Vjerojatno je put koji je povezivao Trogir sa Splitom velikim dijelom prolazio tik uz morsku obalu – barem djelomično slijedio trasu rimske ceste.” Babić I., 1984., str. 77.

³³„Možemo pretpostaviti da su sva ta naselja bila raspoređena po izohipsama, slična po rasporedu selima sačuvanim do danas na susjednim otocima i po Zagori.“ Babić I., 1984., str. 80.

Izgled kuća može se samo pretpostaviti. To su vjerojatno bile potleušice izrađene od drva i pruća i oblijepljene blatom. Kasnije su prevladale kamene prizemnice pokrivene kamenim pločama ili slamom. Sela koja su egzistirala u srednjem vijeku na ovom području su: 1. **Bijaći** s crkvom sv. Marte u Stombratama i crkvom sv. Nofra (Onofrija) na vrhu brežuljka Bijaći, 2. **Žestinj** – Miran (nad poljem današnjeg K. Štafilića i K. Novog u okolici crkve sv. Jurja od Žestinja), 3. **Špiljan** s crkvicom sv. Marije od Špiljana (Stomorija) 4. **Žitnić** (današnji lokalitet Žitnik), 5. **Radun** s crkvom sv. Nikole od Podmorja (od Ostroga) koja je današnja grobna crkva K. Starog, 6. **Šušnjari** i **Orišac** s predromaničkom crkvom sv. Jurja od Podmorja, 7. Na vrhu **Biranj** na Kozjaku gdje je ograđeni prostor gradine uz crkvu sv. Ivana Krstitelja, 8. Selo **Ostrog** nad poljem K. Lukšića s crkvicom sv. Lovre, 9. Iznad polja K. Kambelovca su zaseoci s crkvom sv. Mihovila od Lažana (nekadašnja gradina) i crkvom sv. Martina (Gospe na krugu) najviše se spominje zaseok **Kruševik**, 10. **Kozice** s romaničkom crkvom sv. Kuzme i Damjana (K. Gomilica), 11. Nad poljem K. Sućurca na području nekadašnje gradine je crkva sv. Jurja od Putalja i crkva Gospe od Dolca (od Dilata, na Hladi). Te crkve bile su središta nekadašnjih srednjovjekovnih sela. 12. Na samom vrhu Kozjaka nalazi se crkva sv. Luke.³⁴

Slika 57. Karta Kaštela s označenim ranosrednjovjekovnim crkvama

³⁴ „...Trebalo bi preciznije razlučiti zaseoke (vici) odsela (villae) koja su središta seoskih općina sastavljena od više zaselaka, što je vjerojatno bio slučaj npr. S Ostrogom.” Babić I., 1984., str. 82.

Sv. Marta u Bijaćima

Ovo područje bilo je jedno od glavnih središta hrvatske države u razdoblju od IX. do kraja XI. stoljeća. Stoga ne iznenađuje da je upravo tu otkrivena jedna od najstarijih starokršćanskih crkava sv. Marta. Ovaj položaj zove se Stombrate po imenu crkve sv. Marte, a smješten je na međi trogorskog i donjokaštelanskog polja.³⁵

Crkva sv. Marte ne samo da je jedna od najstarijih hrvatskih crkava, već je bila jedna od povremenih rezidencija hrvatskih narodnih vladara. Sadržaj dviju najstarijih hrvatskih isprava iz IX. st. sasvim sigurno nas upućuje na to.³⁶

U prvoj ispravi knez Trpimir 852.g. splitskoj nadbiskupiji potvrđuje posjede i crkvu sv. Jurja u Putalju. Isprava završava riječima: „ *Actum in loco qui dicitur Byaci* “ (učinjeno u mjestu koje se zove Bijaći). Druga isprava datirana je 28. Rujna 892. godine, tada sin Trpimirov Muncimir, presuđuje spor koji je nastao oko tih posjeda, te na ispravi piše, „ *Actum est Biaci ante forest ecclesiae sanctae Marthae* „ (učinjeno u Bijaćima pred vratima crkve sv. Marte). Crkvu sv. Marte najvjerojatnije je dao sagraditi knez Mislav ili knez Trpimir u prvoj pol. IX. stoljeća.

Slika 58. Darovnica kneza Trpimira iz 852. Najstariji prijepis iz 1568. čuva se u žup. uredu K. Sućurca

³⁵ „Imena s polovice zabilježeno je i na ulomcima pronađenog ciborija, a dokazuje ga i toponim Stombrate za položaj na kojem su pronađeni arheološki ostaci s prepoznatljivim izvornim antroponomom (sv. Marta).” T. Marasović, *Dalmatiapredromana*, III, 2011., str. 158.

³⁶ Jelovina D., *Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima*, *Kaštelanski zbornik* 1, Kaštela, 1988., str. 23.

Najstarija povijesna vrela kojima je osporena autentičnost ranosrednjovjekovne crkve sv. Marte i starohrvatskih vladarskih dvora su:

- Trpimirova darovnica iz 852. uz pomoć koje se može zaključiti da se u Bijaćima nalazila hrvatska vladarska rezidencija, iako se u samom tekstu ne spominje vladarski dvor.
- Muncimirovoj ispravi iz 892. Kojom se potvrđuje Trpimirova darovnica. Najstariji prijepis ove isprave je iz 1568. godine čuva se u župnom uredu u K. Sućurcu. Obje isprave sačuvane su u pet sačuvanih prijepisa.
- Isprava iz 1078. godine kojom kralj Zvonimir daruje splitskoj crkvi neke posjede. Poznata je po prijepisu iz XIV. st. u Arhivu kaptola u Splitu, spominje lokalitet pod imenom *Biachy*.
- Supetarski kartular iz 1080. g. (u kojem se spominje da je kralj Zvonimir dao da se pobire daća s kraljevskih zemalja na obroncima Mosora, te od Solina do Bijaća) u kojem se spominje (*a Salona usqueBiaki*).
- Bijaći (*inBiaci*) se spominje u zaključcima splitskog crkvenog sabora iz 1185.g., gdje je navedeno da crkva sv. Marte pripada splitskoj nadbiskupiji.
- 1197.g. zabilježen je podatak da je crkva obnovljena te posvećena sv. Ivanu.
- U povelji ugarskog kralja Andrije II. Iz 1207., gdje se Bijaći spominju kao kraljevski posjed (*pradium regale*).
- Isprava iz 1216. Godine u kojoj Bela IV. Presuđuje o sporu Kačića i trogirске općine.
- Povelja iz 1358. Koju je zabilježio Lucius u kojoj se spominje *villaBiach, quenon era habitatapropterquerramprecadentem*. Ovim podatkom obilježava se i kraj života kraljevskog posjeda u Bijaćima.³⁷

³⁷“Drugu skupinu ranosrednjovjekovnih vrela čine natpisi, pronađeni arheološkim iskopavanjem početkom i u drugoj polovici prošloga stoljeća. Na njima se spominju imena svećenika (Gumpertus, Gratianus ili Gratosos), naslovnica crkve sv. Marta, župan nepoznata imena, doba jednoga vladara nepoznata imena te dedikant (nepoznata imena) sa ženom i djecom.” T. Marasović, 2011.,str. 158.

Arheološka istraživanja

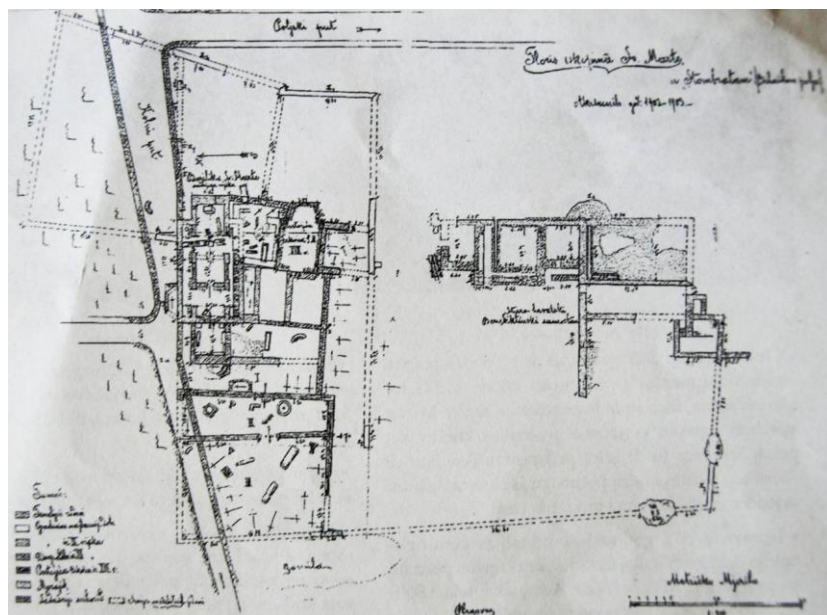
Arheološka istraživanja vođena su od 1902. do 1905. godine. Izvodilo ih je Društvo „Bihać“ u suradnji sa don Franom Bulićem koji je ujedno vršio i stručni nadzor, te tadašnjim društvenim suradnicima Peratom i Ergovcem.³⁸ Posebno su važni nalazi kamenog namještaja starohrvatskoga crkvenoga graditeljstva. Takvi ulomci ukrašeni su pleternim ornamentom, te su često ispunjavali crkvenu unutrašnjost. Među brojnim pronađenim ulomcima (koji su većim djelom pripadali dijelovima crkvene ograde, dakle: pluteji, pilastri, grede, kapiteli te zabati) od posebnog značaja su nalazi dijelova četverostranog ciborija (baldahina).³⁹ Natpis potvrđuje da je crkva bila posvećena sv. Marti. Ciborij je najvjerojatnije nastao sredinom IX. st. što možemo pretpostaviti prema ukrasnim elementima ciborija, koji pripadaju ranijoj fazi pleterne skulpture.

Osim ovih nalaza pronađeno je i šest nadvratnika (pragova). Na nadvratnicima su uklesana imena Gumpertus đakon ili Cumpertus svećenik. Sasvim je sigurno da su ovi nadvratnici pripadali stambenim građevinama, koje su se nalazile u neposrednoj blizini crkve sv. Marte. Neki znanstvenici smatraju da su nadvratnici pripadali zgradama u kojima su povremeno boravili hrvatski vladari.⁴⁰

³⁸ „Tim su istraživanjima otkriveni ostaci trobrodne srednjovjekovne crkve s pravokutnom apsidom, koja je bila sagrađena nad temeljnim ostacima kasnoantičke građevine, čiji su poneki zidovi manjim dijelom i kasnije korišteni.“ Jelovina D., 1988., str. 25.

³⁹ „Među sačuvanim dijelovima natpisa na ciboriju može se pročitati: „... Almificae Marthae cunc(t)a ha(e)c nova cernit (e dicata?) ...” (...Gledajte sve, to je novo podignuto u čast časne Marte...) Jelovina D., Kaštela, 1988., str. 25.

⁴⁰ „Toj pretpostavci mogao bi doći u prilog i podatak da se kraljevski posjed u Bijaćima i dalje spominje pod Arpadovićima, jer u njemu 1251. godine odsjeda kralj Bela IV.“ Jelovina D., 1988., str. 25.

Slika 59. Tlocrt iskopina iz 1902.- 1905. (Perat i Ergovac)

Izgleda da su raniji istraživači najveću pažnju poklonili pronađenim dijelovima crkvenog dekorativnog namještaja, dok o grobovima nisu vodili mnogo računa. Iz dokumentacije se vidi da su uokolo crkve pronađeni grobovi, no točan broj je nepoznat, te starohrvatske naušnice i prstenja. Pošto se radi o vrlo važnom lokalitetu, 1967. započinju revizijska istraživanja lokaliteta koje je vodio Institut za nacionalnu arheologiju u Splitu, u čijem je sastavu bio i Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. Istraživanja su trajala od 1967. do 1969.g., a 1970. je izvršena konzervacija čitavog otkrivenog kompleksa. U tom periodu istražen je slobodni prostor oko temeljnih ostataka crkve sv. Marte, te dio poljskog puta sa sjeverne strane objekta. Površina koja se pruža južno od zahvaćenog kompleksa ostala je nažalost neistražena pošto se nalazi u privatnom vlasništvu. Tu su raniji istraživači otkrili gustu mrežu temeljnih zidova koji su najvjerojatnije pripadali gospodarskim zgradama i nastambama.

Raniji istraživači nisu pronašli polukružnu apsidu iako se nalazila neposredno iza pravokutne apside crkve sv. Marte. Polukružna apsida najvrjedniji je nalaz do kojeg se došlo ovom revizijom. Otkrivena polukružna apsida pripada starokršćanskoj građevnoj fazi.

Ranijim istraživanjima otkriveni su:

-jedan temeljni zid te faze, na njemu se nalaze četiri baze kolonada.

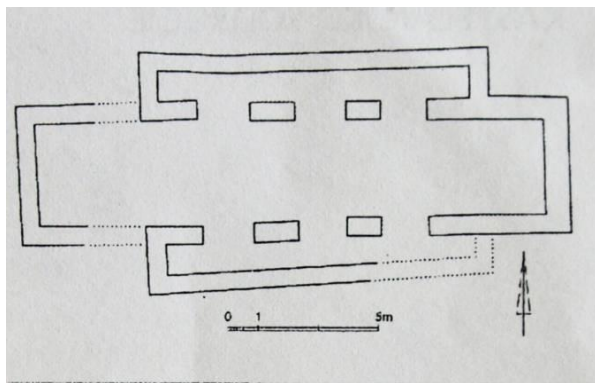
-nekoliko zidova, krsni zdenac (na južnoj strani pod pločnikom današnje crkvice sv. Marte), potom na dva mjesta manji ostaci mozaičnih površina, ulomci kamenog crkvenog namještaja i sarkofazi. Sasvim je sigurno da se radi o starokršćanskoj bazilici s obzirom na nalaze, naročito apside i krsnog zdenca. Prvobitni izgled ove bazilike, na žalost, još uvijek nije moguće utvrditi, budući da otkriveni građevni elementi nisu dovoljni za njenu potpunu rekonstrukciju.⁴¹

Potvrda za ovu za ovu pretpostavku nalazi se na pojedinim izvedbenim građevinskim detaljima uočenim na polukružnoj apsidi. Sjeverni kraj apside nije organski povezan s perimetralnim zidom crkve, te nedostaje još jedan red kolonada, koja bi se trebala nalaziti uz sjevernu bočnu stranu crkve.

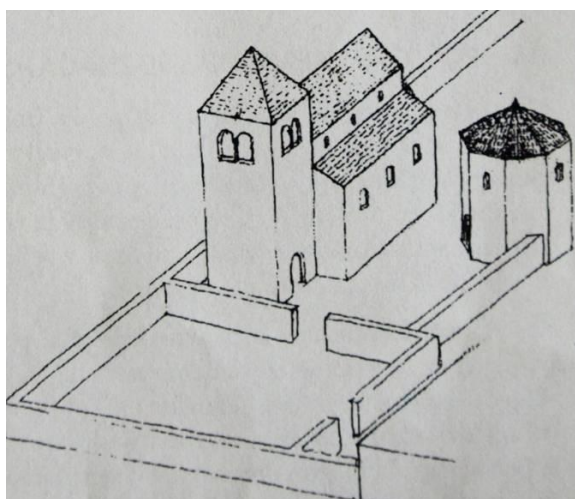
Dakle, crkva sv. Marte sagrađena je na ostacima starokršćanske bazilike. Tijekom revizijskih istraživanja ustvrđene su tri faze gradnje. **Prva faza:** *jednobrodna crkva s pravokutnom apsidom*, **Druga faza:** *u crkvu su ugrađeni pačetrovinasti piloni, čime dobiva trobrodnu osnovu*. **Treća faza:** *središnji piloni su bili međusobno sazidani tj. povezani, te je na pročelju dograđen zvonik kvadratične osnove. Dakle, u ovo trećoj fazi dobivena je tlocrtna osnova trobrodne crkve s pravokutnom apsidom na istočnoj i zvonikom na zapadnoj strani.*⁴²

⁴¹ "Na temelju pojedinih arhitektonskih detalja, ipak se čini da ovaj starokršćanski sakralni objekt nije sagrađen u onom uobičajenom – "klasičnom" obliku, već da se ovdje možda prije radi o jednoj većoj prilagođenoj građevinskoj adaptaciji postojećih zidova i djelomične dogradnje (kolonada i streha), kojoj je na južnoj strani pridodan križoliki krsni zdenac unutar prostora seksagonalnog oblika." Jelovina D., 1988. str. 27.

⁴² T. Marasović, 2011., str. 170.-171.

Slika 60. *Tlocrt predromaničke crkve*

Slika 61. *Pretpostavljeni izvorni izgled predromaničke crkve*

(T. Marasović)

Kao i kod starokršćanske bazilike i u ovoj fazi se uočava građevna adaptacija. Uočljivo je da je sjeverni perimetralni zid crkve sv. Marte (kao i kod starokršćanske) pripadao ranijoj rimskoj građevnoj fazi.

Slika 62. Bijaći pogled sa zapada

Osim načina i tehnike zidanja, to potvrđuju i organski nepovezani unutarnji zidovi. Oni su na taj zid samo naslonjeni kao i jedan zazidani otvor koji je vjerojatno u tom zidu bio u funkciji vrata. Vjeruje se da je taj zid služio kao ograda jednog većeg dvorišnog prostora. U crkvenoj unutrašnjosti pronađena je na četiri mjesta žbukana podloga crkvnog pločnika, te baze trostruke oltarne ograde, na kojima su uklesani utori. Od crkvnog namještaja pronađeno je samo nekoliko manjih ulomaka kolona i baza, kamenica za vodu, zatim komadići žbuke s ostacima boje i profilirani dijelovi dekorativne plastike. Godine 1185. na crkvenom saboru u Splitu crkva sv. Marte pripala je splitskoj nadbiskupiji. Prema jednom prijepisu tj. starijoj ispravi iz Trogira crkva sv. Marte je uslijed trošnosti ili nekog drugog uzroka rušenja, 1197. godine bila obnovljena. Nakon te obnove biva posvećena i sv. Ivanu Krstitelju. Najvjerojatnije je upravo tom obnovom dobila konačni bazilikalni trobrodni oblik. Ne zna se točno koliko dugo je crkva sv. Marte bila u funkciji, ali vjeruje se da nije mogla ostati pošteđena 1242. godine za tatarske provale, ratova između Splitsana i Trogirana u XIII. st. i ugarsko-hrvatskih kraljeva i Mlečana u XIV. st, a najvjerojatnije je i stradala za vrijeme turske vladavine.

Nova crkva je izgrađena u 17. st., za Mlečana, s južne strane u neposrednoj blizini stare crkve. Godine 1905. za vrijeme istraživanja društva "Bihać" don F.Bulić dao je srušiti ovu crkvu jer je zapazio da su u njenim zidovima bili ugrađeni brojni kameni dekorativni ulomci kao spolije. Neki od tih ulomaka bili su i s natpisom koji su pripadali ranijoj crkvi sv.Marte i nekim profanim zgradama. Na istom tom mjestu 1908. Bulić je dao sagraditi novu crkvu sv. Marte, koja je i danas u funkciji.

Grobovi

Revizijom je otkriveno još 28 grobova. Pošto je dubina tih grobova bila dosta različita, dalo se zaključiti da leže u dva sloja. Prvi dio grobova bio je na dubini cca. 1,20 m i prema nalazima u njima može se zaključiti da su pripadali razdoblju od IX. –XII. stoljeća. Tih grobova pronađeno je 13. Drugi sloj grobova sačinjavalo je 15 grobova koji pripadaju kasnoantičkom vremenu. Manji broj ovih srednjovjekovnih grobova pravilno je orijentiran istok-zapad (pogled na istok) dok je većina bila u drugim pravcima na što su utjecali kasnoantički zidovi uz koje su grobovi bili smješteni. Načinjeni su od nepravilnih ploča ili poluobrađena kamenja ovalnog, pačetvorinastog ili trapezoidnog oblika. Od grobnih nalaza najzastupljeniji je nakit (naušnice i prstenja). Uglavnom nalazi tipični za starohrvatsku kulturnu grupu. Ovdje želim usputno naglasiti da je starohrvatska grobna arhitektura dosta slična kasnoantičkoj grobnoj arhitekturi. Razlika je u tome što su kod kasnoantičkih grobova obložnice i poklopnice nešto veće (monolitnije) kamene ploče, uglavnom pravilno poslagane u obliku pačetvorinastog (četverokutnog) sanduka. Ta su zapažanja uočena i na drugim istraženim lokalitetima, pa se zaključilo da su Hrvati od zatečenog stanovništva preuzeli ne samo kultno mjesto, nego i grobnu arhitekturu i način pokapanja. Nakon obavljene arheološke kampanje stvara se više tumačenja odnosno viđenja arheoloških nalaza.

I. Križanić i J.Barać u nalazima su prepoznali temelje starije građevine iz IX. stoljeća, nad kojom je podignuta manja crkva s kupolom. Zbog pomanjkanja arhitektonskih ostataka vladarskog dvora D. Preya zaključuje kako je na ovom području bilo samo središte vladarskog posjeda, te da rezidenciju u obliku utvrđenog dvorca valja tražiti na obronku susjednog brijega. L. Jelić je smatrao da crkva Sv. Marte iz Muncimirove isprave treba tražiti drugdje.⁴³

⁴³ T. Marasović, 2011.,str. 159.

Vasić je Sv. Martu svrstao među "trobrodne, orijentalne bazilike sa slijepim srednjim brodom i kupolom na njemu". Karaman se najviše bavio problemom hrvatskih dvora u Bijaćima. U studiji iz 1930. g. analizirao je problem postojanja rezidencije na temelju arheoloških nalaza te povijesnih podataka. Ustvrdio je da nadvratnici pronađeni 1902.-1905. g. pripadaju vladarskom dvoru, te da je vjerojatno iskorištena ranija antička arhitektura gospodarskog doba. Također smatra da se vladarski sklop sastojao od šest prostornih jedinica, s obzirom na broj pronađenih nadvratnika.⁴⁴

Važni rezultati postignuti su 1967.-1970. g. arheološkom kampanjom koju su vodili D. Jelovina i D. Vrsalović. Otkrivena je veća starokršćanska bazilika s polukružnom apsidom i krstionicom južno od crkve. Istražena su i okolna groblja. Istraživanja su manjim djelom zahvatila i rezidencijalni sklop južno od crkve.⁴⁵ Na otkrivenom arheološkom području 1970 g. Konzervirani su zidovi. T. Marasović 1978. g. oslanja se na Karamanovu analizu te uvrštava crkvu Sv. Marte u tipsku skupinu trobrodnih jednoapsidalnih bazilika sa zvonikom na zapadnom pročelju.⁴⁶

Bilo je još dosta pretpostavki vezanih uz ovaj lokalitet, ali ono što je bitno sada naglasiti da su pronađeni nadvratnici poslije ipak protumačeni kao ostaci rezidencijalnog sklopa.

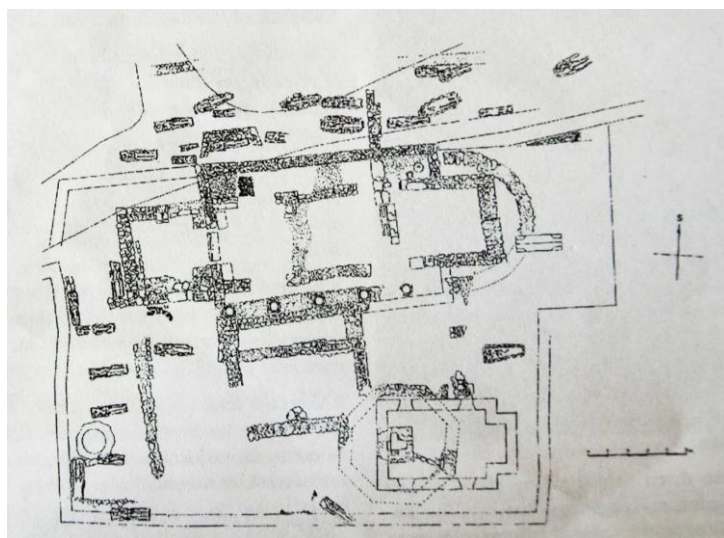
⁴⁴ Marasović, 2011., str. 159.

⁴⁵ Marasović, 2011., str. 159.

⁴⁶ Marasović, 2011., str. 160.

Arhitektura

Ostaci crkve konzervirani su 1970. g. , sačuvani su do visine oko 1 m. Ostaci stambenog sklopa zatrpani su nakon iskopavanja.

Slika 63. Arheološka situacija nakon istraživanja 1970. godine

Ranosrednjovjekovna crkva slijedi orijentaciju ranije, starokršćanske bazilike. Uobičajene je orijentacije s ulazom na zapadu i apsidom na istoku. Iz tlocrta kojeg je izradio P.Ergovac 1902. - 1903 g. iščitani su podaci o dužini pravokutnog prostora obrubljenog zidom (sjever-jug) od 65 i širini 60 metara. Ranosrednjovjekovna crkva bila je duga 14,80 a široka 8 metara; prosječna debljina zidova je 70 centimetara. Zidovi su građeni u nepravilnim redovima i obilnoj žbuci. Arheološki sklop dijeli se na dvije oblikom i sadržajem različite skupine građevina.

OSTATATCI CRKVE NE ARHITEKTURE NA SJEVEROISTOKU LOKALITETA

TROBRODNA STAROKRŠĆANSKA BAZILIKA s polukružnom apsidom na istočnoj strani. To je bazilika iz šestog stoljeća koja je bila posvećena sv. Ivanu. Pripadaju joj dijelovi starokršćanskog kamenog namještaja (oltarna ograda i ambon).

STAROKRŠĆANSKA KRSTIONICA ŠESTEROKUTNA TLOCRTA smještena južno od bazilike.

PREDROMANIČKA TROBRODNA BAZILIKA iz IX stoljeća, koja je izgrađena unutar prostora porušene bazilike sv. Ivana. Nova bazilika posvećena je sv. Marti. Analizom njene arhitekture i crkvenog namještaja uočeno je nekoliko stupnjeva razvitka crkve sv. Marte uključujući dodatke u visokom srednjem vijeku.

STAMBENI SKLOP

Između krstionice i krajnje južnog dijela iskopanog područja nalazi se stambeni sklop. Sastoji se od niza pravokutnih prostora sačuvanih u temeljima (od sjevera prema jugu). U smjeru istok-zapad, otprilike po sredini tog niza pruža se zid za koji se pretpostavlja da je zatvarao izgrađeni dio na istoku i jugu od otvorenog prostora po sredini kompleksa. U sjeverozapadnom kutu nalazi se nekoliko usporednih zidova koji s pružaju u smjeru sjever jug, koji je vjerojatno također pripadao stambenom sklopu.

Prostor zapadno od crkve sv. Marte je vjerojatno bio dvorište ili otvorena površina. Što bi mogao potvrditi i podatak iz isprave izdane 809. godine "ispred vrata crkve sv. Marte" U arheološkom muzeju u Splitu nalazi se konzola iz crkve sv. Marte. Ukrašena je na bočnoj i donjoj strani troprutim u uzlovima. Ispod prednje profilirane strane je tordirano uže.

Slika 64. Konzola (Arheoloski muzej u Splitu)

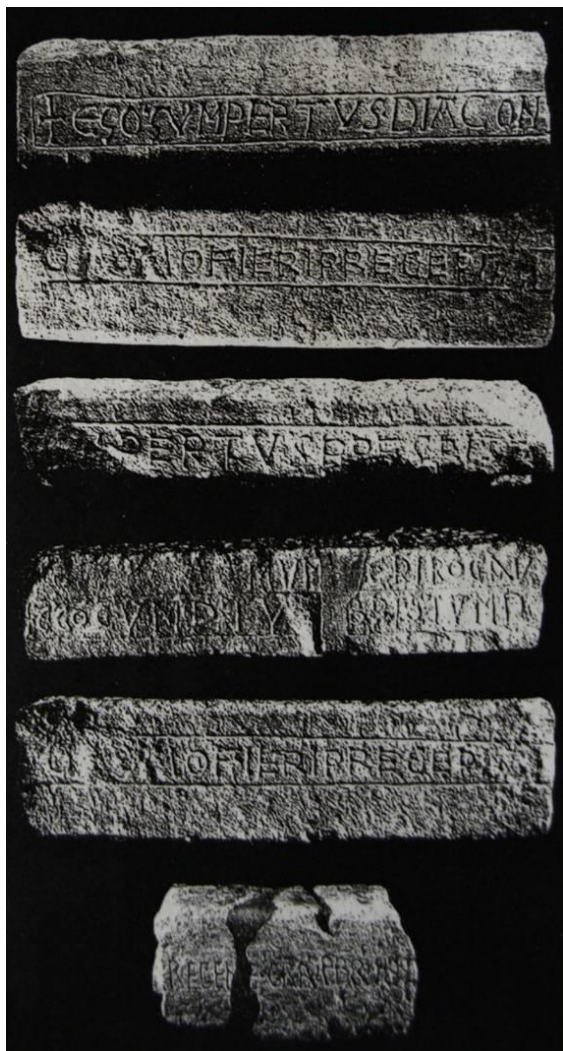
Slika 65. Dio stambenog sklopa na Bijaćima, pogled sa jugozapada

Otvori

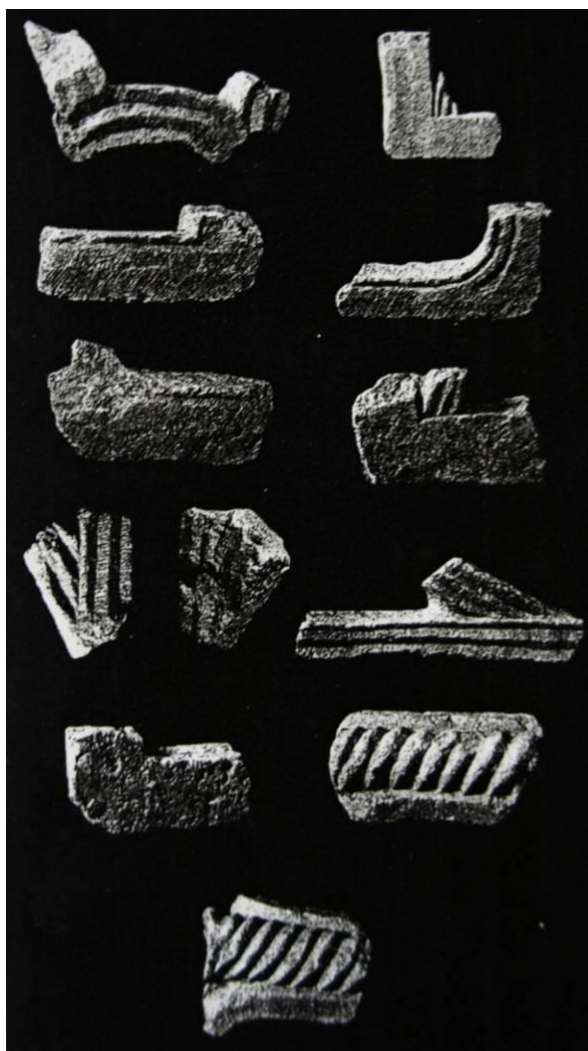
Pronađeno je 6 nadvratnika. Jedan ili dva su pripadala crkvi sv. Marte, a ostali rezidencijalnom sklopu. Nadvratnici su bez ukrasa s natpisima. Četiri spominju svećenika Gumpertusa.

1. *ERTUS DIACON(us),...*
2. *(ego G)UMPERTUS PRESBITE(r)*
3. *EGO GVMP(er)TU(s) (pres)B(yte)R ISTVUM DOMU(fi)ERI ROGAV(i)..*
4. *(Eg)O GVMP(er)TV(s...).*
5. *Na jednom se nadvratniku spominje ime svećenika Gratianusa ili Gratosusa:*
(....)REGEN(t)E GRA (tiosus ili GRATIANUS) P(res) B(yter)R HUNC (....).
6. *Na nadvratniku istih arhitektonskih i epigrafskih osobina kao i na nadvratniku 1 uklesan natpis: (....ist)O (do)MO FIERI PRECEPI (....).⁴⁷*

⁴⁷ Marasović, 2011., str. 163.

Slika 66. Nadvratnici s imenima svećenika Gumpertusa

Slika 67. Ulomci prozorskih transena i Gratianusa (Gratiosusa)

Jedan nadvratnik nema natpisa, već je ukrašen troprutom vrpcom s cvjetnim izdancima. U sredini je tropruti krug presječen troprutim križem. Pronađena su još i dva nadvratnika. Na prednjoj strani su ukrašeni troprutom pletenicom, a na bočnoj troprutim dvopleterom. Od prozorskih otvora pronadeno je 18 manjih ulomaka transena.⁴⁸

⁴⁸ "...pokojava se mogu razabrati nacrti troprutih dijagonalnih ili lučnih rešetki, ponegdje s volutama, te tordirani stupi." Marasović, 2011., str. 163.

Slika 68. Nadvratnik

Slika 69. Dovratnik

Liturgijski namještaj

Najstariji namještaj pripadao je starokršćanskoj bazilici, do promjene je došlo u ranom srednjem vijeku gdje dolazi do obnove liturgijskih komada. Pronađeni su mnogobrojni ulomci. Identificirani su ovi dijelovi: četverostrani ciborij s piramidalnim krovom, dva zabata drugog tipa ciborija " bez krova",deset ulomaka vijenaca ciborija, petnaest potpuno ili djelomično sačuvanih greda oltarne ograde, devet pilastaraoltarne ograde, dva rekonstruirana i dva ulomka pluteja, trinaest ulomaka stupića i devet kapitela ne nekoliko lukova zabata. Ti dijelovi i ulomci nastali su u dulje vremenskom rasponu. Kao što sam već spomenula od starokršćanske bazilike do reducirane predromaničke crkve, u kojoj je također došlo do promjena i dopunjavanja liturgijskog namještaja. Ovi skulpturalni ostaci u staroj historiografiji ocijenjeni su kao retardacije pleternih motiva u visokom srednjem vijeku. Predromaničkoj fazi pripada više pronađenih ulomaka pluteja, pilastara i lukova oltarne ograde, ukrašenih troprutim i višeprutim pletenicama, višeprutno izbrazdanim križevima, palmetama i rozetama, koji imaju najviše karakteristika razdoblja antičke i predromaničke plitkoreljefne plastike.

Plutej

Slika 70. Dva pluteja oltarne ograde

Plutej je djelomično rekonstruiran. Gornja letva ispunjena je dvoprutom lozicom s razgranatim dvoprutim listovima. U sredini se nalazi križ, sedmeropruto izbrazdan. S lijeve strane križa su dvoprute kružnice povezane u vitičastoj mreži s četvero lisnatim cvjetovima u obliku križa. Na desnoj strani nalaze se dvije rozete i tri palmete u donjoj zoni. Na drugom pluteju također dominira izbrazdani križ, kojem su sa strane palmete. Na trećem pluteju je sedmerostruko izbrazdana pletenica iz koje se u sredini grana križ.

Ulomci pilastara, koji su ponovno upotrjebljeni u karolinškoj fazi liturgijskog namještaja (ali ukrašeni na drugoj strani), imaju istu zamisao s višeprutim pletenicama koje oblikuju kružnice s križićima po sredini. Istoj fazi pripisani su i kapiteli, koji su ukrašeni vrlo plošnim listovima i volutama. Jasan pokazatelj da je trabeacija oltarne ograde bila s arhivoltima a ne zabatima su više ulomaka lukova koji su ukrašeni jednako kako i kapiteli.

Slika 71. Lukovi i ulomci lukova oltarne ograde iz pretkarolinške faze

Na jednom luku rekonstruiranom od više ulomaka, ukras čini četveropruta pletenica zavijena poput krugova s križem po sredini. Drugi luk je također je cjelovit zahvaljujući rekonstrukciji od više ulomaka. Ukrašava ga jednopruta pletenica koja također ima križ po sredini. Na trećem ulomku luka nalazi se dvopruta vitica s križevima, a četvrtom četveropruta pletenica s listićima. Ovoj skupini pripada i ulomak oltarne ograde s kukama, križevima i dvoprutom pletenicom. Na ovom ulomku nalazi se i natpis.⁴⁹ Jedna od ovih naznaka je da je ova najstarija predromanička oltarna ograda bila dio liturgijskog namještaja tad još postojeće starokršćanske bazilike vidljiv je u okolnosti što su neki pronađeni ulomci iz te faze naknadno prepravljani kako bi bili aplicirani kao dio namještaja ranosrednjovjekovne crkve.

Logična pretpostavka je da su preinake nastale nakon rušenja starokršćanske bazilike, stoga što su na dvama ulomcima pluteja i dvama pilastrimaoltarne ograde vidljivi ukrasi na jednoj strani tipični za izrazito rano predkarolinški period (plitko reljefni ornament), a na drugoj strani uklesan je pleterni ukras znakovit za karolinško doba. Stoga se vjeruje da je ova kamena građa ranog predromaničkog namještaja iskorištena kako bi se na drugoj strani uklesao novi ukras, sukladan karolinškim stilskim obrascima.

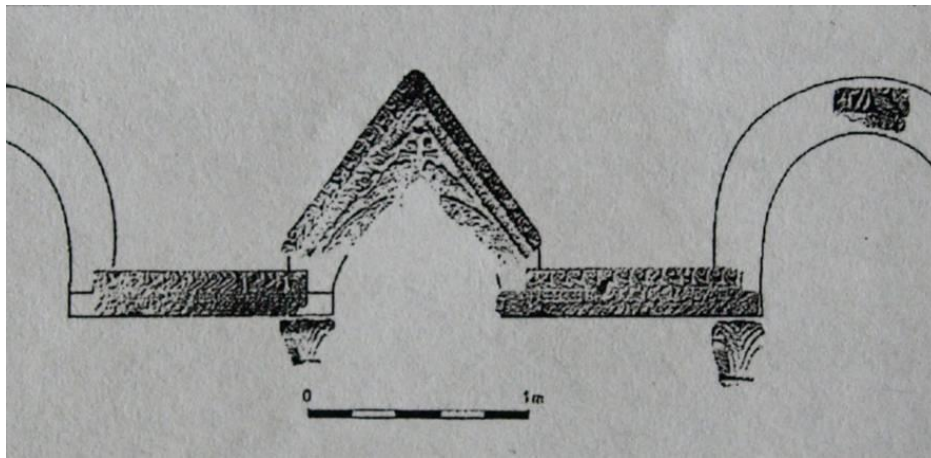

Slika 72. Ulomci pilastara i pluteja iz prve faze predromaničkog namještaja, upotrebljeni (na drugoj strani) za namještaj druge faze crkve

⁴⁹“(Chro?) ATORV(m) ETIVPA(nus (-ano)....).” T. Marasović, 2011., str. 163.

Za potrebe nove crkve izgrađene na mjestu ranije predromaničke bazilike, nije se koristio stari namještaj, već je izrađen novi namještaj u nekoliko faza. Najstarijoj fazi, uz koju se vezuje gradnja predromaničke crkve, pripadaju dijelovi oltarne ograde. Ti su dijelovi: zabat i dvije grede s natpisom. Zabat je trokutni, ukrašen je u vanjskoj zoni dvoprutim kukama, a središnje polje križem kojem se s obje strane nalaze po jedna ptica u donjem dijelu i po jedna rozeta u gornjem. Između vanjskog dijela s kukama i središnjeg polja s križem tipični je plastično istaknuti kimation, ispunjen isprijecanim arkadicama.

Ovoj oltarnoj ogradi pripadale su i dvije sačuvane grede na kojima su natpisi. U donjem dijelu greda nalazi se tropruta pletenica.⁵⁰ Na drugoj gredi je tekst o dedikantu nepoznata imena kojem se spominju supruge i djeca.⁵¹ Istraživanjem natpisa datirani su IX. st.

Slika 73. Trabeacija oltarne ograde s početka IX. stoljeća (prijedlog N. Jakšića)

⁵⁰ "Na natpisu jedne grede su stihovi molitvenog Santcusa: +S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S S(an)C(tu)S D(omi)n (u)S (Sabao)T (pl)ENI SVNT CEL (li) ET (terra tua gloria)." T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, III, 2011., str. 167.

⁵¹ "(co)NIVGE ET CV(m) FILIIS MEIS VO(tum) CO(m) PLE(vi)." T. Marasović, *Dalmatiapraeromanica*, III, 2011., str. 167.

Slika 74. Zabat i grede oltarne ograde s početka IX. stoljeća (prijedlog N. Jakšića)

Jakšić je iznio pretpostavku da je srednji dio iznad srednjeg ulaza u prezbitarij bio nadvišen anepigrafskim trokutnim zabatom, te da su bočni ulazi bili nadvišeni arhivoltima (jedan ulomak luka zaista je pronađen među iskopanom građom) i da su bili spojeni gredama.

Ovome ide u prilog i pretpostavka da su pluteji i pilastri ispunjeni geometrijskim ornamentom troprutih umreženih pletenica sačuvanih na ulomcima koji su upotrijebljeni na ranije spomenutoj oltarnoj ogradi, ali ukrašeni na drugoj strani. Među kojima je i plutej ispunjen mrežom troprutih kružnica postavljenih u dva vertikalna niza, ispresijecanih troprutim dijagonalnim vrpčama.⁵²

⁵²“Može se dakle zaključiti da je ta oltarna ograda (s mogućim alternacijama lukova i zabata u smislu Jakšićevih prijedloga) pripadala najstarijem kamenom namještaju predromaničke crkvesv. Martine i u prve četvrtine IX. stoljeća, pa bi se time u isto doba posredno mogao datirati i sam prostorni okvir, tj. arhitektura u kojoj se nalazila.” T. Marasović, *Dalmatiapraeromanica*, III, 2011., str. 168.

Slika 75. Pilastaroltarne ograde

Krstionički ciborij pripada nešto kasnijem vremenskom periodu. Spada u kvaliteniju skulpturu iz sv. Marte.⁵³ Čini ga reljef restauriranog ciborija, i danas se nalazi u MHAS.

Slika 76. Rekonstruirani baptezimalni ciborij (Muzej HAS)

Dugo se vjerovalo da je bio oltarni ciborij predromaničke crkve, sve dok V. Delonga nije iznjela drugačiju pretpostavku. Ponudila je uvjerljive indicije po kojima je to predromanički baptezimalni ciborij, izrađen 830-840 g. čija svrha je bila u nadvisivanju krsnog bazena križnog tlocrta unutar starokršćanske krstionice, koja je još iz ranog srednjeg vijeka zadržala funkciju i oblik.⁵⁴ Ciborij se sastoji od četiri strane natkrivene piramidalnim krovom s akroterijem. Pronađen je još deset ulomaka gornje grede ciborija, ukrašenih dvoprutim kukama. Ploče su ukrašene troprutastim pletenicama i višestruko učvorenimtroprutim uzlovima, prizorima lova i

⁵³ "...pronađen je u manjim ulomcima 1902.-1904. godine; rekonstruiran je 1939., a dopunjen 1994.-1995. Godine." T. Marasović, *Dalmatia praeromanica*, III, 2011., str. 168.

⁵⁴ V. Delonga, 2004., str. 287.- 320.

paunova koji u kljunovima drže grozd. U gornjim dijelovima su nizovi arkada i kuka. Polukružni lukovi stranica ispunjeni su natpisom na vanjskim u unutarnjim stranama svake košare ciborija.⁵⁵

Ciborij sa zabatima pripisan je obnovi crkvenog namještaja do koje je došlo dr. polovici IX st. Njegova stilska povezanost s ulomcima jedne kasnije faze oltarne ograde upućuje na dataciju poslije oltarne ograde s anepigrafskim zabatom i poslije krstioničkog ciborija. Od ovog ciborija koji je bio bez piramidalnog krova, te je nadvisivao oltar središnje apside, sačuvana su dva zabata.

Slika 77. Oltarni ciborij sa zabatima (pretpostavljeni izvorni izgled prema T. Marasoviću)

Iako pronađeni u ulomcima, spojeni su i dopunjeni manjim rekonstruiranim dijelovima. Stoga je i njihov izgled u cijelosti poznat. Vanjski rubovi strana trokuta ispunjeni su na oba zabata

⁵⁵ "Natpis s vanjske strane glasi: +V(...)OMN(...)CPI CO(...) (...) OITC (...) (...ZTETRINVM
(...) I INIV(e) (...) (...) (...Ioh?)ANIS NEC NE (...) (...) (...) ALMIFIC(a)E (M)ARTHA E CVNC(t)A HA(e)CNOV(a)
CERNIT(e) dicata)
(...)M (...) I (...)OP(...)
+TEMPO(ribuis) (...) (...) VDN Polukružne lukove s unutarnje strane prati natpis: +HIC (...) (...)IS(tian)IS SPE(s)
(...)R ET E(...) (...))
+QVES (...) (...) S (V) (...) (b) nixi(...) (...) (...a(m?) C(...) MOQ (ve)(...)
(...)CAE(...) (...) (...n)MPE HV(mi)L(iter...)
(...)m?) (...) (C(o?)...)IS V(...)DVM BSISTIMVS D(e)I
I(m(n?)...)EMVR VOLV(im?...)
(...) EITVR(...) P(er) FLV(m(i?)...) VITA MEREAMVR (...) (ER...) (...) (t?)
A(men?). "T. Marasović, *Dalmatia predromanica*, III, 2011., str. 169.

jednoprutim kukama široke noge. Na jedno od njih srednje polje sačinjavaju reljefi dvaju paunova koji kljunovima drže zajednički grozd.

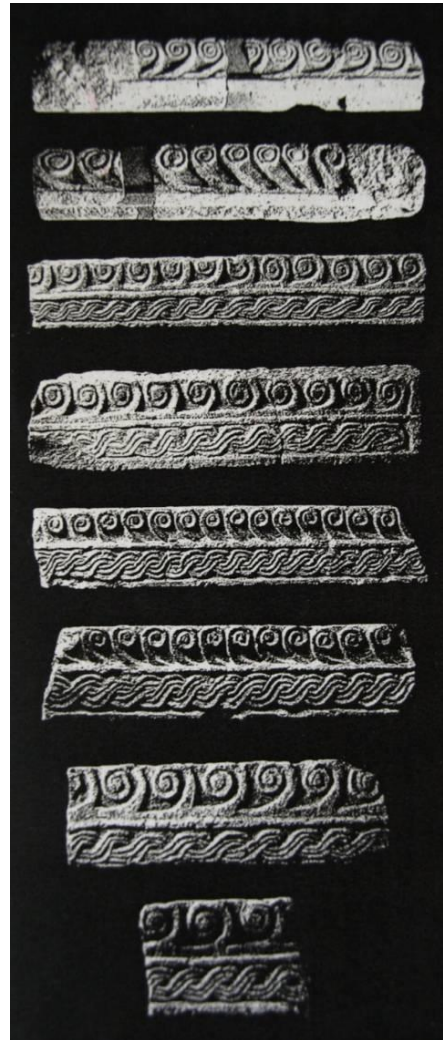

Iznad ptičjih glava te ispod grozda nalazi se po jedna šesterolatična rozeta. U uglovima srednje zone trokutnog polja po jedna je manja stilizirana ptica. Donje polje polukružnog luka ukrašavaju dvostruko učvorenetroprute vrpce. Na drugom zabatu rubovi su ispunjeni nizom jednako izvedenih troprutih kuka. Središnji dio polja ispunjen je troprutom lozicom u obliku krugova s virovito složenim listovima. Ovaj motiv ispunja cijelu površinu, uključujući i donji dio uz polukružni luk.

Slika 78. a,b: Dva sačuvana zabata ciborija

Ciborij se povezuje sa većim brojem ulomaka trabeacije oltarne ograde, koja je postavljena vjerojatno u dr. pol. IX.st. Postoji mogućnost da su rađeni u istoj kiparsko-klesarskoj radionici, koja je bila angažirana na izradi oltarnog ciborija i *cancelluma*. Toj drugoj oltarnoj ogradi iz dr. pol. IX. st. pripadalo je osam ulomaka greda. Zajedničke osobine su im kuke jednostrukog vrata i spiralnih glava u gornjoj zoni, tropruta pletenica u donjoj zoni te usko rebro na granici dvaju zona. Oltarni ciborij sa zabatima kao i *cancellum* podudaraju se i u dosljedno provedenoj anepigrafičnosti. Nakon revizijskog istraživanja 1970. godine izvršena je konzervacija, te dijelom restauracija cijelog arheološkog kompleksa.

Slika 79. Grede oltarne ograde iz druge polovice IX. stoljeća

Sv. Juraj u Miranu (Žestinju)

Selo Žestinj (prema V. Omašiću naziv potječe od neke trave) nalazilo se podno brda Trečanice, odnosno iznad polja današnjeg Kaštel Štafilića i Kaštel Novog. Njegov položaj imao je važnost zbog puta koji je kroz njega vodio u Zagoru. Naziv za rano srednjovjekovnu crkvu sv. Jurja u Miranu dolazi od latinske riječi MURUS = ZID (P. Skok). Kasnije u XIII. st. Uz naziv Miran javlja se naziv Žestinj po istoimenom selu.

Slika 80. Današnja crkva sv. Jurja u Miranu, pogled sa zapada

Slika 81. Današnja crkva sv. Jurja u Miranu, pogled sa sjeveroistoka

Ova crkva ušla je u historiografsku obradu zbog dva nadvratnika. Prvi nadvratnik zaista postoji na crkvi dok se pod drugim mislilo na nadvratnik crkve sv. Nikole u Ostrogu koji nosi naziv Ljubomira Tepčije (greškom I. Lučića koji je utvrdio da je crkvu sv. Jurja osnovao Ljubomir Tepčija nadvratnik je krivo lociran).

Konstrukcija pročelja na portalu crkve sv. Jurja jednostavno je preslaba za ovaj drugi nadvratnik. Nadvratnik crkve sv. Jurja u Miranu datira iz ranog romaničkog razdoblja XI.-XII. st. Do tog zaključka došao je T.Burić uspoređujući pletenu plastiku iz Trogira s nadvratnikom iz Mirana.⁵⁶ Crkva je orijentirana gotovo pod idealnim pravcem istok-zapad. Ulaz je na zapadu, a apsida na istoku. Izvorna građa crkve nije poznata jer su vanjski i unutarnji zidovi ožbukani.

Crkva je jednobrodna i pravokutnog je tlocrta. Apsida je također pravokutna. Krov pokriva brod i apsidu (ranije fotografije pokazuju da je izrađen od kamenih ploča).

⁵⁶Marasović, 2011., str. 173.

Slika 82. Nadvratnik

Nadvratnik konkavna profila prekida luk iznad vrata. Vjerojatno je naknadno postavljen jer je iznad njega vidljiv dio ranijih crkvenih vrata. Nadvratnik je ukrašen stiliziranim lišćem s grčkim križem.⁵⁷

Crkva sv. Jurja u Miranu nije podrobno arhitektonski analizirana stoga nije moguće utvrditi njen izvorni izgled i tipsku pripadnost. Vjerojatno je na tom prostoru u antičko doba egzistiralo neko antičko gospodarsko dobro (Dokaz za to su ostaci keramike).

⁵⁷" Na ukrašenoj prednjoj plohi je dnopruta je savijena lozica iz koje se na donjim uvojcima granaju dvopruti i tropruti završeci cvjetova, a nad gornjim tri rascvjetale palmete s volutama" Marasović, 2011., str. 174.

Slika 83. Unutrašnjost crkve sv. Jurja, pogled kroz sjeverozapadni prozor

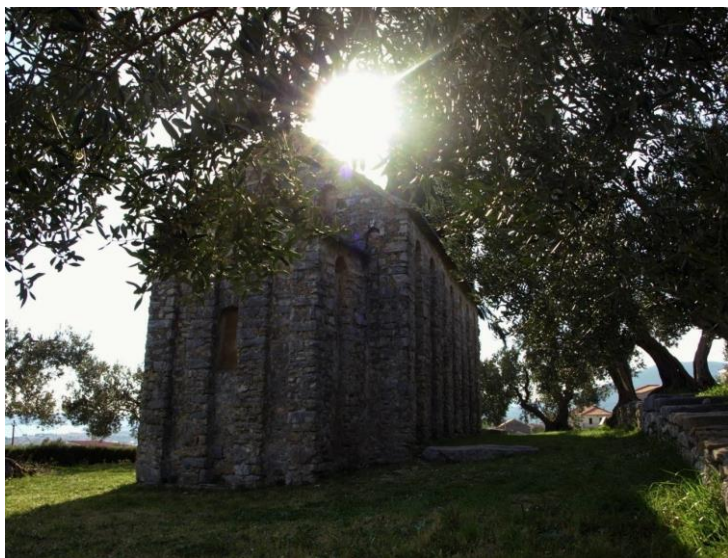
Starohrvatsko groblje nastalo je na tom prostoru u ranom srednjem vijeku, te se kasnije razvijalo krajem XI. i početkom XII.st., a tada se ujedno gradi i ranoromanička crkva. Krajem srednjeg vijeka tu je crkvu zamijenila nova crkva u gotičkom stilu, zadržavši nadvratnik iz prethodne crkve. Oko crkve još je vidljivo groblje s očuvanim stećcima.

Slika 84. Ostaci arhitekture s reljefom križa, pogled sa istoka

sv. Juraj u Radunu

Srednjovjekovna sela koja se u izvorima spominju kao Radun i Šušnjari nalazila su se sjeveroistočno od Ostroga. Uz ta naselja vezane su crkve sv. Nikole i sv. Jurja. Ovaj lokalitet prvi put se spominje u Zvonimirovoj ispravi iz 1083. godine, te onoj kralja Stjepana II. U tim ispravama govori se o zemljištu koje je darovano samostanu sv. Stjepana u Splitu. Crkva je bila središte okolnim zaseocima od kojih se spominju Orišac i Šušnjari.⁵⁸ Crkva se nalazi podno brda Biranj, povrh željezničke stanice u Kaštel Starom.

Slika 85. Crkva sv. Juraj u Radunu, pogled sa sjeveroistoka

Slika 86. Južno pročelje

Ne može se utvrditi točno vrijeme kada je crkva sv. Jurja u Radunu osnovana. Ako se uvaži Katićevo mišljenje, koji je proučavao naselje koje se spominje u navedenim vladarskim ispravama, moglo bi se reći da je crkva starija od XI. st. Po načinu gradnje može se svrstati u predromaničku građevinu (nepodudarnost vanjskih i unutarnjih ploha). Timpan koji se nalazi na južnom pročelju ukazuje na ranoromaničku formu. D. Jelovina smatra da crkva potječe iz druge polovice X. i početka XI. st. s obzirom na stilske građevne elemente, a to se poklapa s

⁵⁸"Inače, Šušnjari su nisko grmlje ili otpalo suho lišće, dakle mjesto gdje se skuplja šušanj". V. Omašić, 2001., str 99.

povijesnim podacima o naselju Radun kojem je ova crkva bila vjerojatno župna a ujedno i grobljanska.

Oko crkve je starohrvatska nekropola. Novija istraživanja pokazuju da su počeci groblja od IX. st., a kontinuitet pokapanja trajao je do XV. st. U grobovima je pronađeno; prstenje, zlatne i srebrne naušnice, karičice, dva para ostruga, ukrasne aplike, mletački novac (5 komada) i dr.

Na zapadnoj strani crkve pronađeno je nekoliko grobnica iz kasnog srednjeg vijeka.

Nalazi kostiju pomiješani s vapnom ukazuju da su tu pokopani umrli od neke kužne bolesti.

Slika 87. Arheološka situacija

Crkva je obnavljana 1794. godine kad joj je izgrađen zvonik s preslicom na zapadnom pročelju.

Marasović i M. Sumić su proučavali crkvu za vrijeme istraživačkog i restauratorskog zahvata 1974. godine te je tom prilikom napravljena detaljna dokumentacija i idejna rekonstrukcija ⁵⁹

Dakle, crkva je obnovljena u izvornom obliku i u kulturnoj je funkciji. Orijentirana je uobičajeno, te se uzdužna os gotovo poklapa s pravcem zapad-istok. Zidovi su od priklesanoglomljenca i ožbukani su. Sama građevina (duga je 10,15 m, široka 5,05 m),raščlanjena je plitkim nišama s vanjske i unutarnje strane.Krov je dvostrešan nad brodom i apsidom i prekriven je kamenim

⁵⁹ „...prvobitnog oblika na osnovi kojih je 1975. Godine obnovljen bačvasti svod crkve s dvostrešnim krovom i uređena unutrašnjost.” T. Marasović, 2011.,str. 175.

pločama kao u izvornom obliku. Crkvice je jednobrodna, bačvasto presvođena. Svod je podijeljen na četiri dijela. Apsida crkve je na istočnoj strani i pravokutnog je oblika.

Četiri niše na bočnim zidovima oblikovane su sa po tri lezene spojene lukovima. Pod tim lukovima nalaze se vijenci skošenog profila. Svod je podijeljen pojasnicama na četiri traveja, a plitki vijenci istog oblika kao pod lukovima označuju početak tih pojasnica. U prvoj (istočnoj

niši) na oba bočna zida nalazi se po jedna manja polukružna niša. Slične manje niše nalaze se na sjevernom zidu te raščlanjuju drugu plitku nišu smještenu nasuprot južnog ulaza u crkvu. Istočno, lijevo i desno od apside također se nalazi po jedna manja niša. Prijelaz sa pravokutne na polukružnu osnovu na apsidi ostvaren je sa dvije trompe smještene u uglovima.

Slika 88. Crkva sv. Jurja, pogled s jugozapada

Vanjski zidovi su također raščlanjeni nišama i presvođeni polukružnim nadvojem.

Na prizemnom dijelu pročelja ne nalazi se niša zbog glavnog ulaza, ali se ona javlja iznad lunete vrata do zabata krova. Središnja niša na južnom zidu također počinje iznad zabata južnog ulaza.

Bočni zidovi raščlanjeni su plitkim nišama (ima ih sedam) koje dopiru gotovo do strehe krova.

Iznad krova apside nalaze se po tri središnje niše gotovo i one dodiruju krovni zabat.

Crkva ima dva ulaza, južni i zapadni. Na zapadnom ulazu su monolitni dovratnici nad kojima je nadvratnik sa uklesanim križem u središtu. Iznad nadvratnika je luneta sa polukružnim okvirom zidanim od priklesanih lomljenaca. U luneti je sačuvan fresko – ukras (luk od niza trokutića sa križem u sredini).

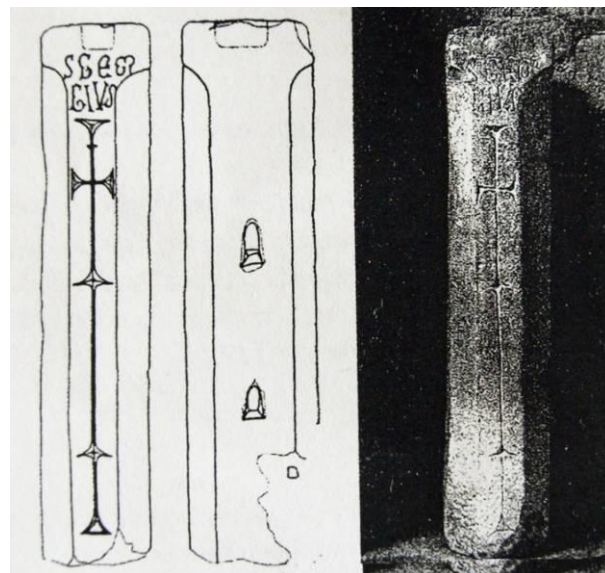
Južni ulaz nema dovratnikaveć je oblikovan zidanim stranama. Iznad je nadvratnik koji također ima uklesani križ po sredini. Luneta je plitka, oblikovana priklesanim lomljencima, a plitki trokutni zabat prati svojim donjim lukom oblik lunete.

Skromnu svjetlost u unutrašnjost crkve unose prozorski otvori: na središnjoj niši iznad zapadnog ulaza, po sredini apside i po sredini niše na istočnom zidu te mali prozorski otvor iznad južnog ulaza. Svi su oni lučno nadsvođeni.

Slika 89. Iznad zapadnog ulaza

Izvorna ploča menze s unutarne strane ima udubljenje za smještaj moćnika. Nakon obnove oltara postavljena je menza nad zidanim pilastrom oltara.⁶⁰

⁶⁰ "Izvorni stipes bio je monolitni stupić četvrtasta prjesjeka, koji je, naknadno priklesan, dobio osmerokutni presjek. Na prednjoj strani ima uklesan latinski križ izrazito uskih vodoravnih hasta, a iznad njega je uklesani natpis u dvareda: S(anctus) GEOR/GIUS. Na gornjoj je plohi četvrtasta udubina u kojoj je bila smještena capsella reliquiarum, a izvorno je pokrivala oltarna menza." T. Marasović, 2011., str. 177.

Slika 91. Stipes oltara sv. Juraj u Radunu

Slika 90. Unutrašnjost oslje obnove 1975. godine

Stipes oltara sv. Jurja

Čuva se u splitskom Arheološkom muzeju. Načinjen je od vapnenca. Dimenzije su mu: visina 116, širina 23 i debljina 29cm. Nedostaje mu dio koji je bio usađen u pod. Izvorno je imao pravokutni presjek, ali je naknadno preklesan tako da je u sredini dobio osmerokutni presjek⁶¹ Po obliku najbliži je stipesu iz crkve sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici .U sredini ima osmerokutni presjek koji na isti način prelazi u kvadratnu glavu sa stepenastim udubljenjem za polaganje *capselle reliquiarum*.

⁶¹ "Na prednjoj strani je uklesan latinski križ, a iznad njega natpis *S(anctus) Geor/ gius* dok su na desnoj bočnoj strani dvije rupe koje su služile za učvršćivanje prozorske rešetke. U sredini gornje plohe je pravokutna udubina veličine 6,5 x 10,5 cm.3 Ona je ispunjena finom žbukom pa je njena dubina 4,5 cm, odnosno 6,5 cm u dijelu gdje je otpala. Žbuka je zaglađena tako da je između nje i kamene ploče, tj. menze, bio prostor grobića (*sepulchrum*) za kutijicu s moćima (*capsella reliquiarum*).” A. Duplančić, Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela

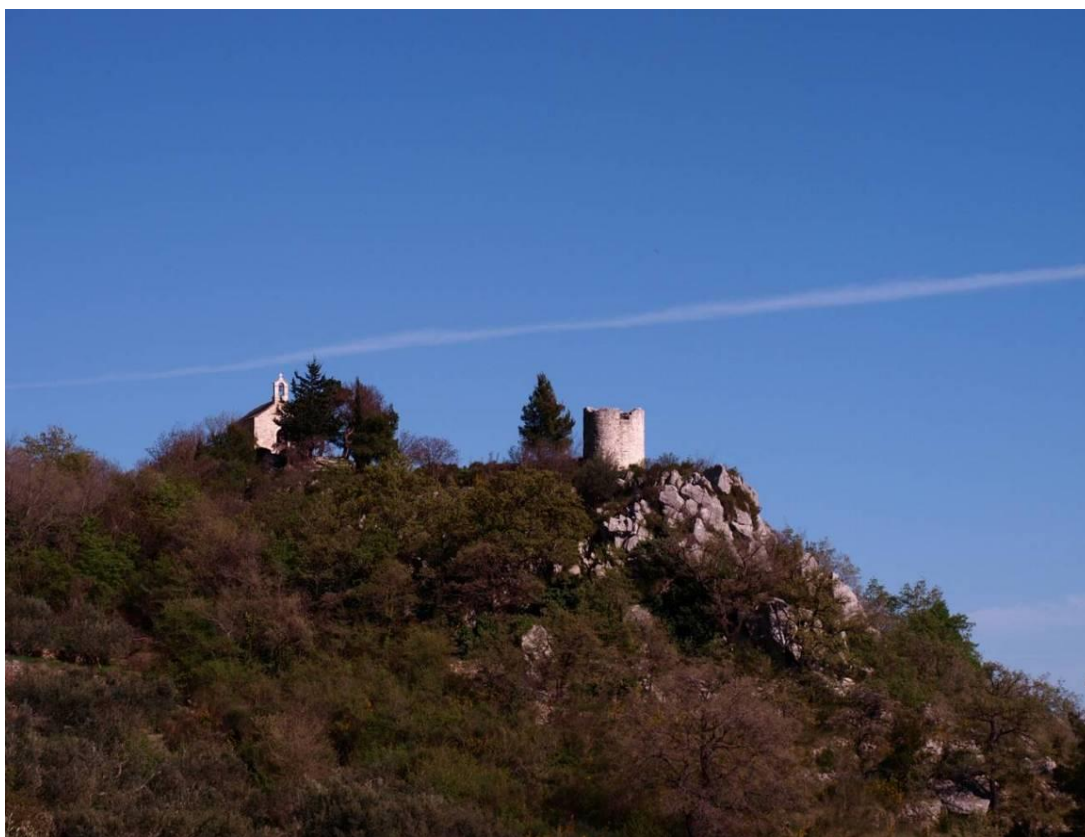
Stipes iz Sv. Jurja je preklesani prozorski stup. Tijekom istraživanja 1974. i 1975. Otkrivena je masivna, grubo obrađena oltarna menza koja je bila ugrađena u pod crkve ispred oltara. Po završetku radova, ona je izvađena i postavljena na novi stipes, s donje strane ima još jednu kvadratnu udubinu, ali se zbog stipesa njezine dimenzije ne mogu potpuno izmjeriti. Ipak je zaključeno da ta menza ne pripada stipesu s natpisom upravo zbog neodgovarajućih dimenzija spomenutih udubina i zbog njezine veličine jer je preteška za opisani tanki stup stipesa.

Slika 92. Udubina za capsellureliquiarum na stipesu iz Raduna

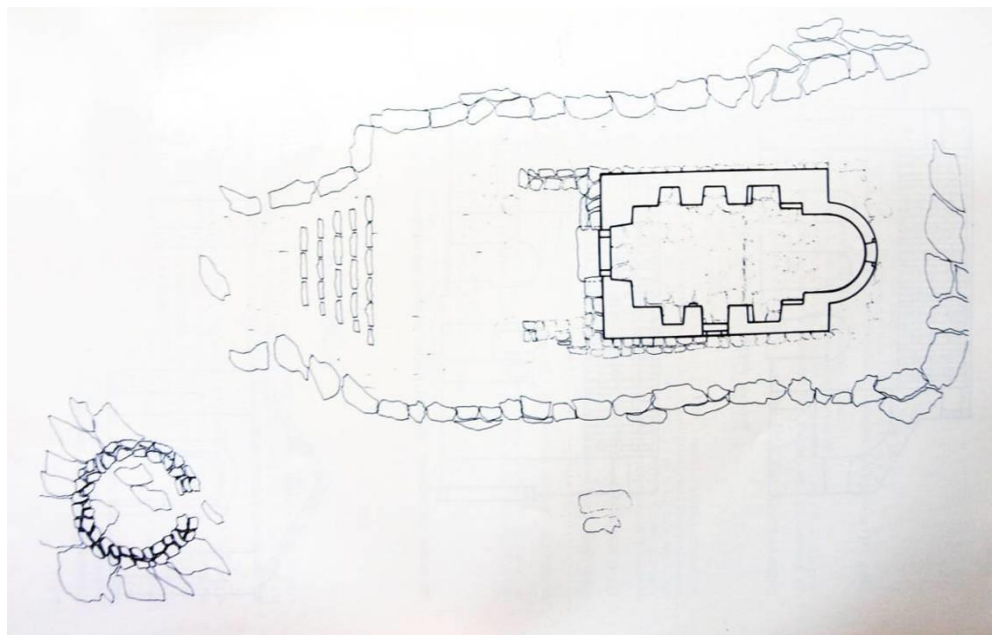
Sv. Mihovil u Lažanima

Lokalitet Lažane (etimologija ukazuje na laze – krčevine) javlja se već u IX. st., u Trpimirovoj darovnici iz 852.g. Crkva sv.Mihovila u Lažanima sagrađena je na istaknutom strmom brijegu Kozjaka u rustičnom romaničkom stilu. Pokraj crkve nalazi se kula sagrađena u XV-XVI st. Kao stražarnica za vrijeme upada Turaka radi zaštite ljudi i polja. Crkva sv.Mihovila zajedno s crkvicom sv. Martina od Kruševika u srednjem vijeku je sačinjavala jednu župu. Kraj oko crkvice sv. Mihovila obiluje vodom. Tu su izvori Gornja i Donja voda, a u nekadašnjim Seliščima ispod crkve sv. Mihovila je izvor Studenčine.

Slika 93. Sv Mihovil u Lažanima, pogled s zapada

Do malog platoa pred crkvom dolazi se kamenim stepenicama ograđenim sa strane neobrađenim kamenjem koje je usađeno u zemlju. Oko crkvice podignut je podzid. Orijentacija crkve je istok-zapad (ulaz je na zapadu).

Slika 94. Tlocrt crkvice sv. Mihovila (Nacrtao J. Tadin)

Slika 95. Sv. Mihovil, pogled s jugozapada

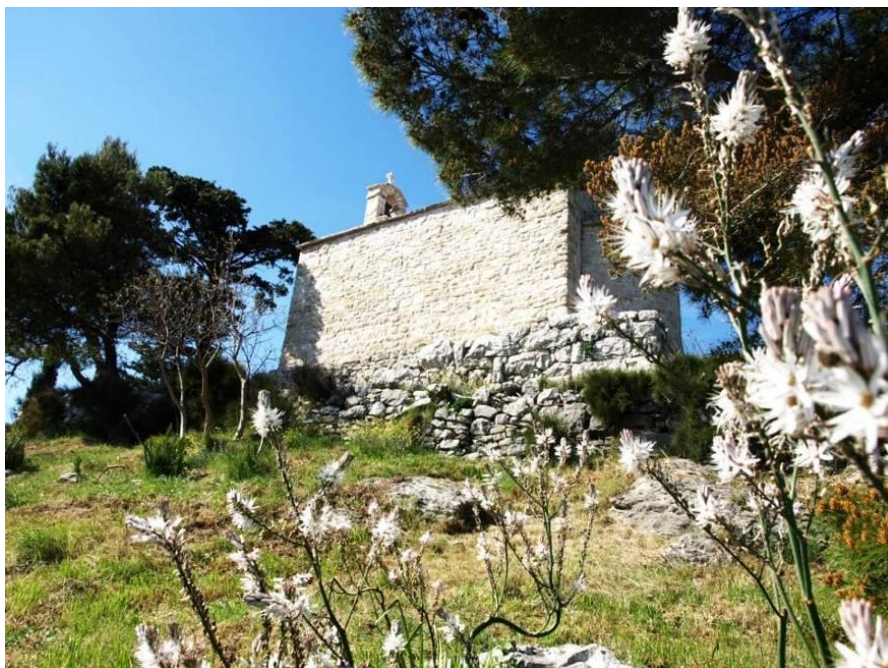
To je manja jednobrodna građevina s oblom apsidom. Duga je 7,15m., a široka 4,85m. Sagrađena je od nepravilno lomljenog kamena vapnenca i ožbukana izvana i iznutra. Zidovi su debeli 1m. Polukružna apsida je plitka i pokrivena pločom. Sam temelj apsida leži na litici koja se strmo spušta u smjeru sjever-jug.

Slika 96. Sv. Mihovil, pogled s jugoistoka

Slika 97. Sv. Mihovil, pogled s sjeveroistoka

Slika 98. Sv. Mihovil, pogled s jugoistoka

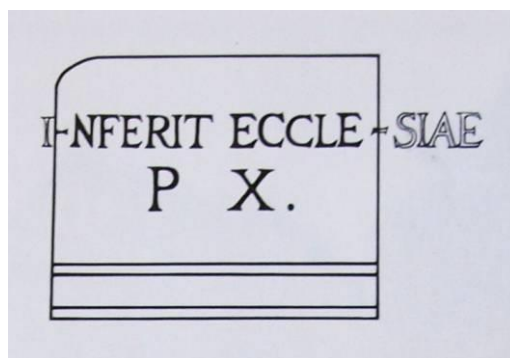

Okvir crkve je pravokutnog tlocrta i sazidan je od masivnih četvrtastih blokova kamena vapnenca koji se naslanjaju na tu prirodnu stijenu. Vrata na pročelju crkve su na luk. Po sredini apside nalazi se također mali uski prozor sveden na luk. Na južnom zidu je prozor naknadno povećan. Mali zvonik na jedno okno oborio je grom, tako da je danas postavljeno provizorno željezno postolje za zvono.

Slika 99. Sv. Mihovil, pogled s zapada

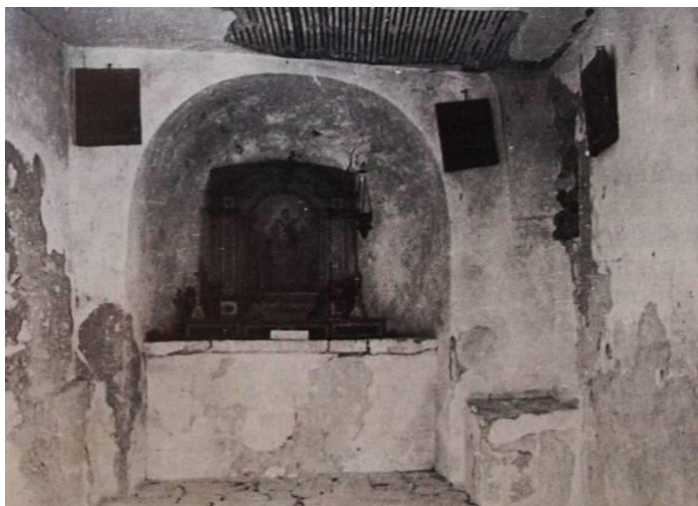
Unutrašnjost crkve raščlanjena je s dva para masivnih lezena. One su svedene na luk i čine tri niše. Pločnik je položen tako da se malo izdiže prema oltaru. Za vrijeme manjih popravaka u XX. stoljeću u pločniku crkve pronađeni su ulomci starokršćanskih natpisa iz rimskog doba (V-VI st.). To su fragmenti dekorirani antičkih nadgrobnih stela. Don Frane Bulić 1908. opisao je ulomke kao komad vapnenca 0,31 x 0,36 cm.

Njegov prijevod natpisa glasi : "...ako bi netko poviše ovoga tijela htio pokopati drugo tijelo, neka u korist crkve uplati 10 srebrenih (zlatnih) denara." To dokazuje da je u starokršćansko doba na tom mjestu bila crkvica i groblje oko nje.

Slika 100. Crtež starokršćanskog natpisa iz rimskog doba

Oko srednjovjekovne crkve također je postojalo župsko ukopište. U istraživanjima 1924. g. Koje je vodilo društvo Bihać nastojalo se naći kakav fragment iz narodne dinastije. Tom prilikom nisu nađeni nalazi takve vrste, ali su u pločniku nađeni fragmenti rimske skulpture (VI -VII st.). Fragmenti rimske skulpture izvađeni su iz pločnika i pospremljeni da se gaženjem ne bi dodatno oštetili. Župnici Pavlov i Vuletin pišu: " *Podno sv. Mihovila našlo se iskopina i novca, na temelju kojih se sudi, da je još za rimskog doba tu bilo naselje.*"⁶² U posljednjoj obnovi crkve 1952.g. pod vodstvom Cvite Fiskovića u višekratnim obilascima samog položaja pronađeni su

ulomci iz kasnoantičkog razdoblja nakon skidanja recentnog pločnika u prezbiteriju i lađi.⁶³ Iako ih nije bilo puno nedvojbeno potvrđuju postojanje starokršćanskog svetišta. Oblik i dimenzije ovog objekta nisu utvrđeni zbog toga što je crkva sv. Mihovila sagrađena na litici pa je za pretpostaviti da su ostaci zidova starijeg objekta bili uklonjeni prilikom njene izgradnje.

Slika 101. Unutrašnjost crkvice sv. Mihovila prije popravka 1952.

⁶² D.Pavlov i I. Vuletin, iz Povijesti Kaštela, Šibenik, 1916., str 23.

⁶³ „Jedan ulomak, dvije amfore, tri manja ulomka stela s tragovima žljebova i pruga koje omeđuju ukrasna polja , manji ulomak mramora sa širim žlijebom uz rub, te ulomak okvira vrata ili prozora s rupom i žlijebom za umetanje osovine." T. Burić, Sv. Mihovil u Lažanima, stručni rad, str. 26.

U ovim istraživanjima pronađena je i manja količina ulomaka iz prapovijestite rimske provincijalne keramike iz srednjeg vijeka.⁶⁴ Današnji pločnik u lađi niži je sedam centimetara od starijeg pločnika u apsidi. Današnji oltar je građen kasnije, dakle nije izvoran. On je za jednu stepenicu podignut u prezbiteriju, a čitav prezbiterij za jednu stepenicu u trećoj niši. Na oltaru se nalazi kip sv. Mihovila koji je napravio pok.Anton Perišin. S desne strane ulaza u crkvu nalazio se oltar sv.Katarine. Za vrijeme provale Tatara 1242. nastala su velika oštećenja na crkvici.

Najkrvavije su bile turske pljačke i nasilja. Kad je u XV. st. stanovništvo počelo silaziti u novosagrađena Kaštela uz more, splitska komuna je tu sagradila stražarsku kulu na grebenu pokraj crkve. U kulu se ulazilo kroz prozor jer nije imala vrata. Njena uloga je bila zaštita polja od pljačke. Stražari su plaćeni "u novcu i bobu" i danas u K. Kambelovcu na Markovo kad se pohodi crkva sv. Mihovila stariji kažu djeci "da ponesu drvenu žlicu jer baba dili boba".

Slika 102. Stražarska kula

⁶⁴“Iskopavanja smo započeli u apsidi, nakon što je demontiran rustični recentni oltar , koji je zauzimao cijelu apsidu i bio ispunjen šutom i sitnim kamenjem.Među kamenjem ubačenim u oltar nađen je i manji ulomak – vjerojatno stele, na kojem je sačuvan ostatak trokutastog završetka ukrasnog polja, sasvim izlizan, što upućuje da je prethodno iskorišten za ploču u nekom starijem podu.” T. Burić, str. 24,25.

Groblje

U rimsko doba za V. do VII. stoljeća okolo crkvice sv. Mihovila nalazilo se starokršćansko groblje. Ovdje nisu pronađeni sarkofazi, ali je ostalo nekoliko ulomaka koji su bili jednom upotrijebljeni za pločnik u crkvi. Danas se nalaze u crkvi. Starohrvatsko groblje bilo je u upotrebi sve do XV. stoljeća. Još i danas vide se plosnati i neobrađeni stećci. Ovdje se pokapalo i u iznimnim slučajevima. Ubijeni od Turaka u polju XVII. st. ili od Zagoraca u XVIII. stoljeću pokopani su tu.

Slika 103. Stećak kod crkve sv. Mihovila

Sv. Juraj na Putalju

Putalj u srednjem vijeku

Tijekom VI. i VII. st. došlo je do razaranja na lokalitetu Putalj. To se zbilo najvjerojatnije za vrijeme provala Avara i Slavena na Jadran, dakle u vrijeme kad je Salona osvajana. Da je razaranja i rušenje bilo nasilno pokazuju tragovi paljevine pronađeni ispred crkve. Ukapanja pokojnika za vrijeme srednjeg vijeka (starohrvatski grobovi u 9.st.) unutar kasnoantičkog objekta također su dokaz da je, za neko vrijeme, došlo do prekida štovanja Putalja kao (nekog) starijeg kultnog mjesta.

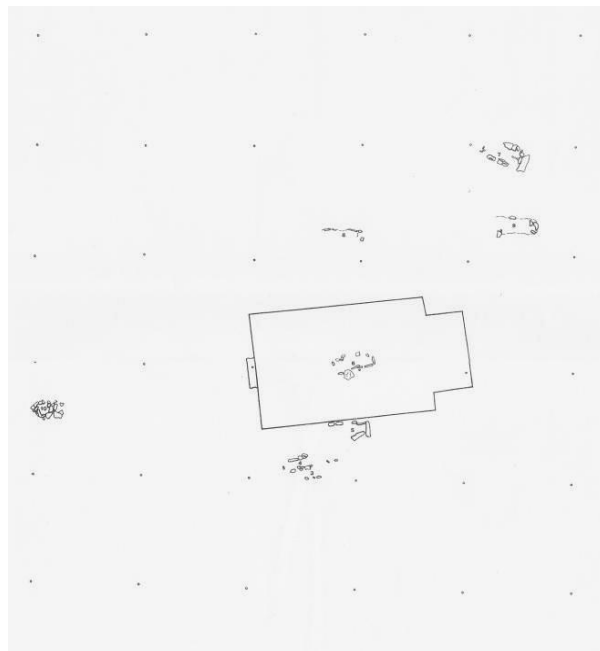
Starohrvatski grobovi

Na Putalju je otkriveno ukupno osam grobova koji se pripisuju ranijem starohrvatskom razdoblju (početak IX. st.). Po načinu ukapanja (u običnu zemlju, okolo je kamenje manjih dimenzija), nalazima (nakit, noževi, kopče) i po priložima (sve što je potrebno za zagrobni život: lonci, ostaci grobnih gozbi, životinjske kosti, ritualno rabljeni lonci...) pronađenim u grobovima svrstavaju se u takozvani "poganski horizont". Svaki od ovih grobova služio je za jednokratni pokop za, razliku od kasnijih grobova (XIV. i XV. st.) koji su služili za višekratna ukapanja. Pokojnici su ležali na leđima u ispruženom položaju. Ne može se sa sigurnošću odrediti položaj ruku jer su grobovi dosta oštećeni zbog kasnijih srednjovjekovnih ukapanja. Od osam pronađenih grobova čak četiri su dječja što nije začuđujuće s obzirom na veliki mortalitet djece u to vrijeme. Jedan od načina pobližeg vremenskog određenja grobova je stilsko-tipološki karakter predmeta koji su pronađeni u njima. U grobovima G3, G4, G9 pronađeni su nalazi (naušnice i prstenja), a u G6 prilozi (keramički lonac). Svi nalazi su u dječjim grobovima, a prilozi u grobu odrasle osobe. Prsten na lijevoj ruci bio je u G3, Prsten na desnoj ruci u G4, a pokraj glave su bile tri naušnice. One u paru bile su grozdolike i lošije izvedbe. Po sredini lađe današnje crkve, dakle gdje je otkrivena i starokršćanska grobnica (G1) otkriven je grob (G6). Pokraj tog groba nađeni su ulomci lonaca i jedna ptičja kost.

Nakit pronađen na Putalju, posebno grozdolike naušnice, pridonio je bogatstvu ranosrednjovjekovnog repertoara. Ovaj tip naušnice je kombinacija i karantanske naušnice i dospio je ovdje vjerojatno iz Bizanta. Putaljske naušnice izrađene su od bronce.

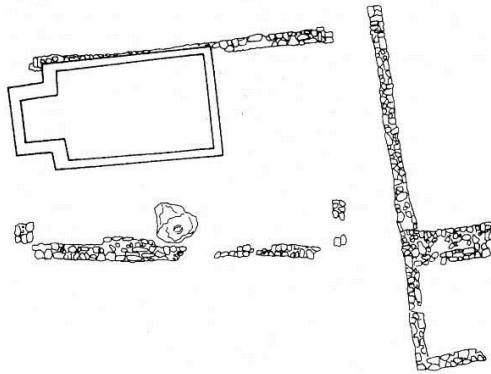
Lonac pronađen u G6 ima tipičan oblik karakterističan za starohrvatsko grobno posuđe. Na hrvatskom priobalju je rijetko zastupljena slavenska keramika u izvornom obliku, lonci i posuđe izrađeni su tehnologijom kasnoantičkih radionica. Početak IX. st. predstavlja prijelaznu fazu između faze "poganskog horizonta" i "dalmatinsko-hrvatske kulturne grupe". Lonci kao poganski element postepeno nestaju, a počinje prevladavati nakit i to naušnice.

Srednjovjekovne faze na Putalju moguće je pratiti uz pomoć predromaničkog crkvenog namještaja i crkve kojoj taj namještaj pripada. Predromanička crkva koju je dao podići knez Mislav (835-845.) nastala je dakle u prvoj pol. IX.st. Za vrijeme izgradnje crkve bilo je prekinuto ukapanje na Putalju jer prvi grobovi nakon izgradnje crkve datiraju tek u XI. i XII. st.

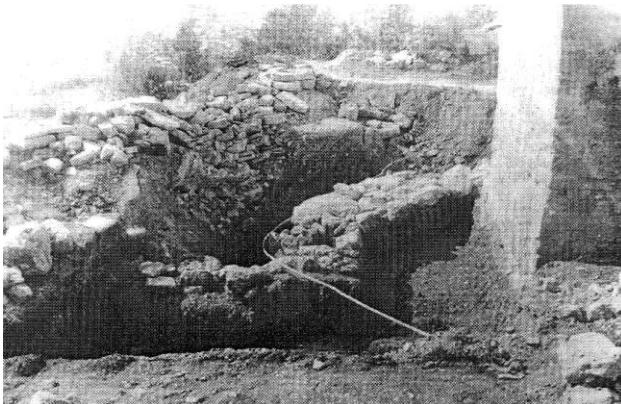
Slika 104.Starohrvatski grobovi G3, G4, G5, G6, G7, G8, G9 i G10

Predromanička arhitektura

Slika 105. Tlocrt ranosrednjovjekovnih objekata

Predromanička crkva podignuta je na temeljima starokršćanske građevine. Od te građevine ostali su doslovno samo temelji, ali ne kao posljedica razaranja već kao posljedica kasnijih ukopavanja grobova. Materijal od zidova građevine upotrebljavan je za gradnju grobova. Starokršćansku građevinu možemo prepoznati kao "objekt B". Trapezoidnog je oblika. Za potrebe njene izgradnje zatrpana je ranorimska cisterna C1. Upravo iznad zatrpane cisterne otkriveno je pojačanje sagrađeno zbog statičkih razloga (zbog rupe od cisterne). Zid na istoku potpuno je uništen zbog erozije i zbog izgradnje gotičke apside.

Slika 106. Nasip od kamenja i sedre za zaštitu apside od erozije na istočnoj padini

Na južnom dijelu pročelja nalazi se velika cisterna C2 sazidana od izdužnih klesanica. U cisternu se ulazi stepenicama na jugoistočnom uglu cisterne. Izgrađena je (podzemni dio) ukopavanjem u glinu i zdravicu za potrebe sakupljanja i spremanja vode, nakon zatrpanja

C1. Odvodni kanal i cisterna vjerojatno su naknadno dodani na objekt B. Unutar današnje crkve je otkriven i dio mozaičkih podova *in situ* koji su pripadali objektu B.

Slika 107. Cisterna C2 i odvodni kanal K2

Nije moguće utvrditi je li najstariji objekt s grobnicom bio uklopljen u starokršćansku građevinu u svim svojim gabaritima, ali je činjenica da je njegovo postojanje utjecalo na izgradnju svih kasnijih objekata. Ostaje zagonetna uloga velike stijene sa elipsastim recipijentom koja je *in situ* unutar starokršćanske crkve.

Slika 108., 109. Zagonetna stijena s plitkim elipsastim recipijentom uklopljena u starokršćansku crkvu (Objekt B).

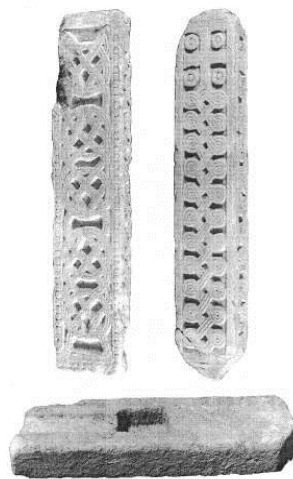
Od starokršćanske crkve kao dokaz njenog postojanja ostali su i: masivni nadvratnik, ostaci kamenog namještaja, stupovi, kapiteli, pluteji.

O predromaničkoj crkvi

Ostaci kamenog crkvenog namještaja dokaz su da je u IX. st. na Putalju postojala veća predromanička crkva. Kao i kod starokršćanske građevine tako i kod predromaničke zidovi su sačuvani samo u razini temelja. Nije moguće utvrditi krovni pokrov, broj, oblik i položaj prozora i vrata. Nalazi veće količine ulomaka tegula mogli bi ukazati da je crkva bila pokrivena tegulama. Dakle, detaljniji uvid u to kako je mogla izgledati predromanička crkva možemo imati jedino na osnovu ostataka crkvenog namještaja

Predromanička skulptura

Kameni namještaj iz predromaničke crkve Sv. Jurja uglavnom je otkriven u zidovima kasnosrednjovjekovne i novovjekovne crkve kao spolia, a tek manjim dijelom kao spolia u grobovima kasnog srednjeg vijeka. Da se radilo o crkvi većih dimenzija ukazuju dva rekonstruirana pilastra. To su ugaoni pilastri ograde ukrašeni s dvije strane, a na druge dvije imaju žljebove u koje se umetao utor pluteja.

Slika 110. Pilastri i veći ulomak postolja za umetanje pilastara

Ti pilastri pronađeni su kao i većina crkvenog namještaja uzidani u betonskom pročelju oko vrata crkve. Vjerojatno su prije u gotičkoj fazi poslužili za nadvratnik ili okvir prozora. Uglavnom su sačuvani pilastri te djelomice ostaci pluteja. Uzrok slabijoj očuvanosti su, kao što smo već naglasili, ukapanja i širenje groblja u srednjem vijeku. Namještaj je rađen od

antičkih sarkofaga iz ranocarskog sakralnog kompleksa koji rušenjem u VII. st. nisu bili uništeni nego su u IX. st. iskorišteni za izradu namještaja.⁶⁵ Nađeni ulomci namještaja uglavnom su dijelovi ograde (pluteji, pilastri, dijelovistepesa, stupova, kapitela, arhitrava) te dijelovi antependija oltara, zatim patera i okvir nekog otvora. Zbog kasnijih ukopa nisu pronađene podnice u crkvi pa se ne može utvrditi smještaj oltarne ograde ispred svetišta. Pri izradi ograde vjerojatno se poštivala grobnica u objektu A, a ona je utjecala i na ogradu starokršćanske crkve. Po svemu sudeći ograđeni prostor dijelio je posvećeno mjesto gdje je bila spomenuta grobnica od ostatka prostora u crkvi. Ograđeni prostor bio je povišen i izbočen u lađu crkve.⁶⁶ Sastavljeno je nekoliko cjelina crkvenog namještaja na osnovi ulomaka koji se mogu direktno spojiti s obzirom na dubinu reljefa, način klesanja, debljinu ulomaka, te s obzirom na motive i kompozicije.

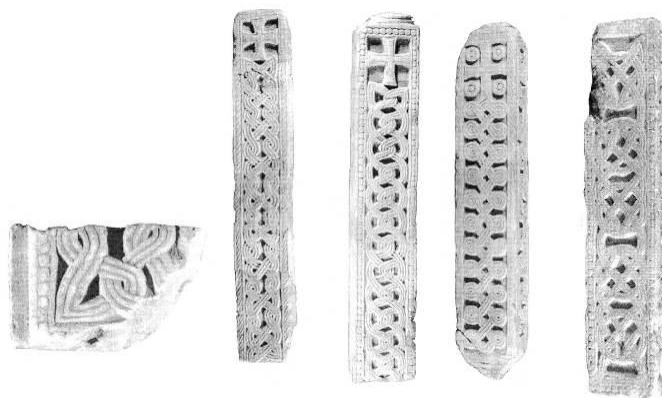
Oltar nije bilo moguće rekonstruirati jer je sačuvan samo manji dio ploče antependija.

Ulomci pluteja svrstani su u tri skupine. U prvoj skupini ulomci pluteja imaju ukrasno polje s ostacima troprute geometrijske kompozicije koju čini mreža kružnica i rombova. Drugoj skupini pripadaju ulomci ukrašeni figuralnim prikazima (ptica) sa karakterističnom troprutom vrpcom, kod koje je srednji prut širi. Treću skupinu čine ulomci dva pluteja koji su većih dimenzija i znatno su uži od uobičajenih pa sliče na široki pilastar. Rekonstrukcijom pluteja br. 4. dobiven je kompletan njegov izgled. On ima ukrasno polje podijeljeno na središnju kompoziciju i reljefno istaknutu letvu nad njom. Središnje polje čini složena geometrijska kompozicija troprutih vrpca. Ukupno je pet pilastara podijeljenih u tri skupine.

Najbolje su sačuvani pilastri br. 1,2,3,4 dok je br. 5. pronađen gotovo cio.

⁶⁵ "Debljina pluteja i pilastara odgovara debljini sarkofaga, a prokoneški mramor od kojeg su izrađeni sarkofazi potvrđuje tu činjenicu jer je namještaj napravljen od istog materijala." Burić T., 2001., Putalj u srednjem vijeku, u Sv. Juraj od Putalja, str. 182.

⁶⁶ U crkvama kasnijih razdoblja također postoje takvi grobovi uglednika, koji su ograđeni od ostatka prostora u crkvi.

Slika 111. Pilastri br. 1, 2, 3, 4

Dva mala ulomka stupa, ostatak jednog kapitela te ulomci arhitrava ostaci su središnjeg dijela ograde. Ostali ulomci koji su uglavnom presitni i koje ne možemo definirati pripadaju vjerojatno plutejima ili pilastrima.

Dakle, sastavne dijelove crkvenog namještaja crkvice Sv. Jurja sačinjavaju: antependij oltara, pilastri, pluteji, stipes, stupovi, kapiteli, arhitravi, luk, ukrasi zidnih ploha, arhitektonska skulptura i pult za čitanje knjiga.

Crkva je imala ogradu koja je dijelila prezbiterij od naosa. Bila je arhitektonski podijeljena u tri zone:

- pluteji i pilastri
- stupovi i kapiteli
- arhitravi i luk

Ograda je omeđivala prostor koji je ulazio i u središte objekta ili je ograđivala kulturno mjesto nekadašnje starokršćanske grobnice. Što se ornamenta tiče, njega odlikuje geometrizacija kombinirana sa simboličkim i vegetabilnim elementima i pojasom s natpisom na samoj trabeaciji. Ornament sadrži sve elemente razvijene predromaničke skulpture. Ipak, ornament predromaničke skulpture crkve Sv. Jurja ima neke specifičnosti u odnosu na skulpture ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji i Hrvatskoj. To su ukrašeni obrubi pilastra –

korišteni su motivi užeta i niza kuglica koji se ritmički smjenjuju. Središnja polja pilastara čine razne geometrijske mreže od troprutih vrpce i simboličkim prikazima križeva i rozeta. To su nizovi prepletenih "osmica", pereca, pletenica i učvorenih kružnica.

Na plutejima prevladava geometrijski element troprutih vrpce. Korišteni su vegetabilni motivi (listovi i palmete) te simbolički figuralni motivi (ptica). Izgledom, a i zbog važnosti komparativnog materijala ističe se skupina pluteja na kojima je tropruta vrpca sa širokim srednjim prutom. Oni su vjerojatno dolazili u paru, za razliku od onog sa mrežom kružnica i rombova.

Kapiteli su vjerojatno bili bogato arhitektonski raščlanjeni ali zbog nedovoljnih ulomaka ostaju nepoznati.

Patera iz crkve Sv. Jurja skromno je ukrašena u odnosu na druge dijelove namještaja, ona sadrži motiv užeta kao i pilastri, dakle uklapa se predromanički namještaj ovog lokaliteta.

Ako stilsko-kronološki analiziramo i vrednujemo ranosrednjovjekovni namještaj crkve Sv. Jurja te povučemo analogije možemo odrediti da su ovaj namještaj radili kamenoklesari iz Akvileje. Misionarsku djelatnost Franaka može potvrditi i kneževski posjed u Bijaćima – crkva Sv. Marte gdje je na kamenom nadvratniku upisano ime đakona Gumpertusa, a faza predromaničkog namještaja iz te crkve veoma je slična Putaljskoj. Bijaći su u blizini Putalja, pa se može zaključiti da su uz misionare okupljene oko Gumpertusa boravili i majstori *lapicide* koji su po narudžbi izradili i putaljski namještaj. Na kraju još treba spomenuti da u ostacima kasnoantičkog podnog mozaika i sitnim ulomcima višebojnih figuralnih ranorimskih fresaka nema tragova srednjovjekovnih fresaka dakle, nisu pronađeni ostaci fresaka s likovima Trpimirovića koji se spominju u literaturi.

Epigrafski ostaci i ulomci kamenog liturgijskog namještaja (koji navode na postojanje ranosrednjovjekovnih crkvi):

Sućurački luk

Ime i položaj

Lokalitet Sustipan nalazi se na jednom poluotočiću oko kilometar zapadno od Kaštel Sućurca.

O Sustipanu se počelo intenzivnije pisati 1935.godine kada je otkriven zabat u obliku luka, prilikom rušenja dijela nadbiskupova Kaštela u Kaštel Sućurcu. Luk je naime bio upotrebljavan kao građevinski materijal za izgradnju kule. Pripadao je oltarskoj pregradi kao dio liturgijskog namještaja nepoznate crkve. Sustipan je najbliži sanktoremskitoponim za koji se pretpostavlja da mu pripada pronađeni luk.

Slika 112. Luk oltarne ograde

Povijesna vrela i histografija

Krajem XIX. stoljeća Šimun Milinović je ukazao na zid koji se proteže duž lokaliteta i kanal koji ispod zidina vodi do mora. Oko zidine su nađeni ostaci rimskih opeka. Milinović je zabilježio tradiciju o postojanju crkvice sa žrtvenikom i s trostrukim pristupnim stubama.⁶⁷ Jedna od pretpostavki je da je pronađeni luk pripadao upravo toj crkvi, kojoj bi naslovnik bio sv. Stjepan. Milinović je pretpostavio da je zid ostatak apside srušene crkve. Na tom lokalitetu pronađeno je dosta rimskih nalaza te bizantskog i antičkog novca. Sućurački arhivolt na sebi nema tragove pletera. Od trenutka kad je prvi put objavljen, krajem XIX. st., pa do recentnih tekstova, o sućuračkom luku su pisali brojni istaknuti istraživači hrvatskog ranog srednjovjekovlja: L. Katić, M. Barada, Lj. Karaman, S. Gunjača, V. Omašić, V. Delonga.

Don Lovre Katić je luk povezao s crkvom sv. Marije „na Hladih“ i datirao u IX. st.⁶⁸ Karaman se ne slaže s Katićem te smatra da je luk nastao oko 800. godine, a crkvice sv. Marije "na Hladih" nije toliko stara. On smatra da je ovaj luk jedan od najstarijih kršćanskih spomenika Hrvatske.⁶⁹

Barada je sućurački luk povezao sa sarkofagom Ivana Ravenjanina, na temelju epigrafske analize natpisa.⁷⁰ Čak ga s obzirom na ukras smatra i starijim od onog na sarkofagu prvog splitskog nadbiskupa. Datira ga u VII. st. Barada se slaže sa tvrdnjom da je luk pripadao nepoznatoj crkvi na predjelu Sustipan kod K. Sućurca. On smatra da je među Hrvatima postojala crkvena organizacija, odnosno kršćanstvo u drugoj polovici VII. st., a nalaz luka odnosno crkva s koje on potječe, dokazuje da su tada Hrvati primili kršćanstvo iz Rima.

Gunjača smatra da luk pripada nekoj splitskoj crkvi i da je naknadno donesen,⁷¹ te da je lokalitet Sustipan dobio ime po nekoj crkvi, kao uostalom i svi lokaliteti. Ta je crkva imala značajnu ulogu u pokršćavanju Hrvata.⁷²

⁶⁷Milinović, Š., 1883., Solinski Sustipan, *VAHD*, 5, str.13-17.

⁶⁸Katić, L. 1935. „Starohrvatski natpis IX.stoljeća u Sućurcu kod Splita, "Obzor", Zagreb, 8. rujna 1935.

⁶⁹Karaman, Lj, Novi nalaz u Sv. Mariji „de Taurello“, 1937., *JlČ*, 3/1937., 617-618.

⁷⁰Barada, M., Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca, *Serta Hoffilleriana*, *Vjesnik HAD* 18-21, 1940., str. 414.

⁷¹Gunjača, S. , 1973-1978, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, 1, str. 294. " Po kvaliteti građe i načinu obrade, Gunjača je u sućuračkom luku vidio proizvod gradske sredine VII. stoljeća, pa predlaže njegovo podrijetlo iz nekesplitske crkve, možda same katedrale, s time da je taj dio prenesen u Sućurac u XVI.st., kada se obnavljao tamošnji nadbiskupski kaštel." T. Marasović, str. 190.

Omašić smatra da je luk prenesen iz Splita u XVI. st., a sam toponim Sustipan dovodi u vezu s posjedom koji je splitski samostan sv. Stjepana “pod borovima” imao na ovom dijelu Dilata.⁷³

Dakle, prilikom ponovnog utvrđivanja svog kaštela u XVI. st. nadbiskup Bernard Zane, nije imao mnogo vremena za dugotrajni rad na kaštelu i selu oko njega (jer su vremena bila teška) pa je za pretpostaviti da su tom prilikom prebačeni iz Splita i luk i gotički prozori na kaštelu.

Opis crkve:

Crkva s koje potječe sućurački luk nije identificirana, tako nisu poznate ni njene dimenzije, ni orijentacija, arhitektura i konstrukcija. Ne zna se ni tipska pripadnost. Pretpostavlja se da je bila predromanička.

Liturgijski namještaj:

Mramorni luk nesumnjivo je bio dio visoke oltarne ograde s trabeacijom i arhivoltom umjesto trokutastog zabata. Arhivolt je u cjelini sačuvan, ako izuzmemo malo oštećenje na lijevom dijelu. Desni kraj ima početak ravnog dijela, koji se nastavlja na nekoj gredi. Trodijelna razdioba ukrasne plohe pokazuje da su gornji i donji dio skošeni. Na gornjem se dijelu simetrično nižu kuke u lijevo i udesno. Na donjoj plohi su nanizani listovi jednostavne stilizacije. Sam natpis nalazi se na prednjoj plohi i omeđen je gornjom i donjom udubljenom crtom.

Dio natpisa na luku glasi:

ASPICE HUNC OPUS MIRO QUO DECORE FACTO QUO D(omi) NUIUBANTE PRE(sule)

Prema prijevodu V.Omašića na hrvatski : *pogledaj ovo djelo koje je čudesno izvedeno po zapovijedi gospodinu pre....*⁷⁴

⁷² “Gunjačinu su pretpostavku prihvatili i kasniji autori, pa je s takvom atribucijom luk obrađen u okviru splitske karolinške izložbe i kataloga, gdje je datiran u drugu polovicu IX. st.” T, Marasović, str. 190.

⁷³Omašić, V. (1986.), 35.-36.

⁷⁴Omašić, V. (1986.), str.35.-36. „Ako se tekst PRE(sule) odnosi na presula, natpis bi spominjao nekog visokog crkvenog dužnosnika“

Nadvratnik s natpisom Ljubomira Tepčije

Na groblju u Kaštel Starome bila je crkvice sv Nikole iz IX. stoljeća, a na njezinim temeljima je izgrađena nova u XIX. stoljeću i ugrađena joj je kopija starog kamenog nadvratnik prve crkvice s poznatim natpisom Tepčije Ljubomira. Nadvratnik se danas čuva u muzeju HAS. Prenesen je tamo 1993. godine. Izvorni izgled te tipska pripadnost crkve kojoj je pripadao nadvratnik s natpisom nisu poznati.

Slika 113. Sv. Nikola u K. Starome

Slika 114. Ugrađena kopija nadvratnika s natpisom Ljubomira Tepčije

Sažetak razvitka

1. Natpis je pripadao crkvi sv. Nikole od Podmorja ili samostanskoj opatiji sv. Petra „od Klobučca“, a spomen donora Ljubomira tepčice dokazuje da je crkva bila sagrađena u posljednjoj četvrtini XI. stoljeća.
2. U XIX. stoljeću natpis se sigurno nalazio u crkvi sv. Nikole od Podmorja.
3. Godine 1993. Prenesen je u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Slika 115. Crtež nadvratnika (V. Delonga)

Na nadvratniku se spominju tri naslovnika: sv. Petar, sv. Nikola i sv. Grgur. Prevladava mišljenje da nadvratnik pripada crkvi sv. Petra “od Klobučca”. Većina autora poistovjećuje položaj te crkve s današnjom župnom crkvom sv. Petra u Kaštel Novom blizu obale.

Crkva sv. Nikole od Ostroga ili Podmorja, spominje se u srednjovjekovnim vrelima. Natpis je bio uzidan nad njenim južnim vratima u XIX. st. Odatle pretpostavka da ovaj natpis potječe iz te crkve. Natpis izričito navodi da je samu građevinu kojoj pripada utemeljio Ljubomir, tepčica (dužnosnik na dvoru hrvatskog vladara). Izazvao je veliki interes u historiografiji zbog značenja natpisa, ali i problema prvobitnog položaja.⁷⁵

⁷⁵ “Izneseni su prijedlozi o identifikaciji Ljubomira s dvorskim županom (*Lubomirus comes*) koji se spominje u Zvonimirovoj darovnici za Putalj 1070.-1076. godine te, što se čini najvjerojatnijim, s tepčicom Ljubomirom (*Lubimiri tepci*), kojeg spominje isprava kralja Stjepana II. iz 1089. godine.” T, Marasović, str. 180.

Opis

Nadvratnik je isklesan od vapnenca, dobro je sačuvan i jedini je sačuvani od otvora crkve. Sasvim je ispunjen natpisom u četiri reda. Prema hrvatskom prijevodu V. Omašića tekst glasi:

Ovo je dvor, ovo su vrata nebeska. Ovdje je počinak umornim, zdravlje bolesnim. Ovdje se čiste zločini, krivice i bezakonja. Ovu zgradu utemeljio sam ja Ljubomir tepčija na čast nepobjedivih svetih poglavara Petra, Nikole ispovjednika i Jurja mučenika.

Ukoliko je nadvratnik pripadao samostanskoj crkvi sv. Petra “od Klobučca”, ona je ubicirana na mjestu današnje župne crkve u Kaštel Novome i više ne postoji. Ako je, pak, grobišna crkva u Kaštel Starome mjesto izvornog podrijetla dobro je sačuvana, ali nije istražena. Zbog toga ne možemo pisati o mogućim novim podacima.

sv. Vital kraj Divulja

Crkva sv. Vitala nalazila se prema srednjovjekovnim vrelima iz XIII. i XVI. stoljeća, na položaju Tarce u Divuljama. Sv. Vital je bio starokršćanski mučenik i naslovnik crkve. Početkom novog vijeka crkva biva posvećena sv. Klari. Iz crkve sv. Vitala potječu ostaci liturgijskog namještaja predromaničkih obilježja.

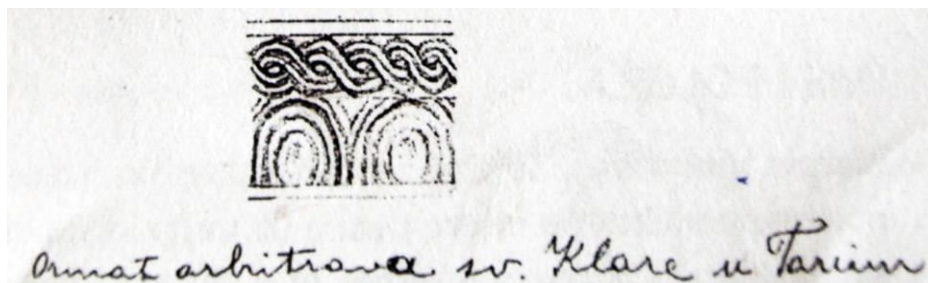
Slika 116. Segment iz katastarskog plana Kaštela s ucrtanom crkvom sv. Klare (izvorno sv. Vitala)

Najraniji spomen na ovu crkvu javlja se 1207. godine u darovnici Andrije II splitskoj Crkvi. Po crkvi je iz 1308. godine bio nazvan rt (*puncta santi Vitalis*). Ovaj položaj se spominje kao posjed hrvatskih vladara koji su ugarsko-hrvatski kraljevi dodjelili Trogiru radi gradnje katedrale. T. Burić je identificirao u ovoj crkvi porijeklo predromaničkih ulomaka liturgijskog namještaja, koji su poslje u XIV. stoljeću dospjeli u crkvu sv. Mavra u Žednome na Čiovu.⁷⁶

⁷⁶Burić, T. (2010.), 227-256.

Opis

Orijentacija, mjere, građa, arhitektura i konstrukcija crkve sv. Vitala nisu poznate jer ovaj položaj nije arheološki istražen. Sačuvani su samo ulomci liturgijskog namještaja koji se nalaze u srednjovjekovnoj crkvi sv. Mavra kod Žednog na Čiovu.

Slika 117. Crtež ulomka iz Sv. Vitala

U muzeju HAS u Splitu nalazi se crtež sada zagubljenog ulomka ukrašenog pleterom. U gornjem polju ukrašen je troprutim pleterom, a u donjem stiliziranim arkadicama kimationa, od kojih su na sačuvanom ulomku ostale samo dvije. Burić je ustanovio da još pet ulomaka pronađenih u crkvi sv. Marva potječu iz Sv. Vitala kraj Divulja. Daljnjom obnovom te crkve ti su ulomci uzidani u novi oltar i razneseni oko same građevine.

KONTINUITET NASELJENOSTI KAŠTELANSKOG POLJA U ANTICI I RANOM SREDNJEM VIJEKU

Kontinuitet naseljenosti u Kaštelanskom polju, odnosno na području salonitanskog agera u našoj povijesti ima posebno značenje, a osobito onaj dio koji se odnosi na period kasne antike, odnosno ranog srednjeg vijeka.

Postoje dvije konstante kroz koje se prati kontinuitet naseljenosti nekog tla na području Europe. To su konstanta imena i konstanta naseljenosti. Dokaz stalne naseljenosti nekog područja možemo pratiti kroz ostatke materijalne kulture naselja, oblik građevina, kulna mjesta i posebno preko nekropola (način pokapanja, grobni prilozi, oblici grobova itd.). Kad je u pitanju konstanta imena, nazivlja, na stalnu naseljenost ukazuje toponimija, odnosno imena naslovnika crkava.

U Kaštelanskom polju prisutne su obje ove konstante koje potvrđuju da je autohtono stanovništvo tu obitavalo i u VII. i u VIII. stoljeću (nakon što je u VII. stoljeću Salona opustošena i napuštena). Zbog specifičnih i vrlo povoljnih uvjeta život se na području agera pojavio veoma rano, u prapovijesti, a vrhunac je doživio za vrijeme Dioklecijana. U VII. stoljeću došlo je do izvanrednog stapanja dviju skupina stanovništva potpuno različitih po ekonomskoj, društvenoj, vjerskoj i etičkoj strukturi, dakle po kulturi i načinu života. Hrvati koji u VII. stoljeću pristižu u Salonu (rimska metropola na izvanrednom području, s izlazom na more i svim prometnim komunikacijama, sa stoljetnom kulturom i organiziranim crkvenim životom) (nastavljaju kontinuitet) i naseljavaju se stvarajući upravo na *ovom* području središte hrvatske srednjovjekovne države. Ovako preplitanje različitih etničkih kultura događalo se od IV. do VII. stoljeća i u ostalim dijelovima europskog tla, tamo gdje su prirodni uvjeti, odnosno komunikacije uz čvorišta putova ili naselja bili povoljni za život u kontinuitetu.⁷⁷ Mada sve do svršetka VIII.

⁷⁷ "Tu su se zatekli raznoliki sadržaji: od visoko urbanizirane metropole Salone, do ruralnih cjelina na njezinoj periferiji, te naselja koje se postupno razvijalo pokraj carske palače i kasnije u njoj samoj. Predloženu pretpostavku da se na tom prostoru zadržalo staro stanovništvo, tj. sloj autohtonaca, koje nije sasvim nestalo u vrijeme konačnog naseljavanja Hrvata, trebalo bi učvrstiti ovom prilikom, kako je rečeno, proučavanjem crkvenih građevina i njihova razmještaja te konstantom imena, tj., titularima tih crkava." Rapanić, Ž. Prilog proučavanja kontinuiteta naseljenosti

stoljeća ne postoje tragovi sjedilačkog života Slavena (ostaci naselja, nekropole,...). L. Margetić iznosi tezu da Hrvati doseljavaju tek potkraj VIII. stoljeća pa je činjenica da se kasnije pokrštavaju manje neobična. Naime, ne može se točno utvrditi broj starosjedilačkog stanovništva kao ni broj pridošlih. Salona je u Dioklecijanovo doba imala oko 60 000 stanovnika (šire područje, dakle do Tragurija pa možda i Epetij). Ona je bila raskrižje pomorskih i kopnenih putova što uključuje mnoštvo robe sredstava i ljudi. Broj naseljenika, takozvanih barbarskih naroda, također je važan (neovisno kad su naselili ovo područje, dali je to bilo u VII. ili krajem VIII. stoljeća). Stoga, ukupan broj doseljenika u Salonitanski ager nije mogao biti velik. Arheološka istraživanja mogu samo ukazati na neke elemente, ali ne mogu dati potpun odgovor. Četiri veće nekropole iz ranog srednjeg vijeka koje su istražene (traju od polovine IX. do XI. stoljeća). To su nekropola sv. Marta (28 grobova), Gajine – K. Sućurac (160 grobova), Majdan (125 grobova), Mravince – Glavičine (115 grobova) koje pokazuju samo relativan broj stanovništva. Broj stanovništva u tim zajednicama dakle, nije bio velik. Nekropole autohtonog stanovništva kasnog doba ili one miješanog stanovništva u Saloni nisu pronađene ni istražene. Nekropole ruralnog stanovništva ne nalaze se u Saloni već u blizini seoskih crkvice. Pretpostavlja se da je u prvom doseljeničkom valu (drugo desetljeće sedmog stoljeća) dio slavenskog stanovništva ostao živjeti na ovom području. Naime život u Saloni nije potpuno zamro. Tu je ostao živjeti dio stanovništva koji jednostavno nije imao kamo otići jer su egzistencijalno bili vezani za zemlju. U Split je pobjeglo stanovništvo koje je živjelo od obrta, trgovine, te crkvena i civilna vlast. Naravno da je urbani život Salone zamro i da se njen ager *rurificirao*. Salona je postala selo, a Split je preuzeo ulogu grada. Neobično je zašto pridošli Slaveni nisu osvojili Dioklecijanovu palaču ili Trogir, zašto su se zadržali samo na području agera. Ostaje pretpostavka da je hrvatski knez zaposjeo Bijaće i Podstranu zbog plodnog tla, a prostor u Rižinicama zbog povoljnog strateškog položaja. Tu su dakle postojali uvjeti za duže boravljenje. Autohtoni sloj stanovništva koji je ostao živjeti u ageru zbog zemljoradnje bio je neprestano izložen stalnom napadanju, pljačkanju i uništavanju polja od strane Hrvata (to je naime bio dio ratne taktike slavenskih naroda). Vrlo brzo i hrvatski vladari su uvidjeli da žive od te iste zemlje pa su se postepeno od prvobitnog stočarstva okretali zemljoradnji, tako se formirala ranosrednjovjekovna hrvatska teritorijalna organizacija, oblikovale se županije. Okupljanje i

u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, br. LXXIV. Split , 1980., str. 190.-191.

koncentracija stanovništva uvijek se događa na onim mjestima koja imaju dugu sjedilačku tradiciju. Tako su i Hrvati ostavši živjeti na ovom području (zbog plodne zemlje i autohtonog stanovništva kao korisnog elementa) zadržali i nastavili stanovanje i funkciju kultnog mjesta iz starokršćanskog razdoblja. Mnogobrojni sakralni objekti sagrađeni u starokršćanskom dobu, a koji su obnavljani u predromanici dokaz su stalnosti kultnog mjesta i logična poveznica sa stanovništvom. Naime, ako su sakralni objekti obnavljani za pretpostaviti je da su tu konstantno boravili i stanovnici koji su te objekte koristili. Novi etnički naraštaji nasljeđuju baštinu odavno pokrštenih starosjedilaca. Nemoguće je da su novi doseljenici potpuno istrijebili sve stanovništvo, između ostalog bio im je potreban autohtoni element, odnosno ustrojstvo kasnoantičkog sela (seoskog gospodarstva). Zbog opstanka bilo je potrebno prihvatiti elemente kulture života i ekonomije starosjedilaca.

Zaključke o suživotu stanovništva moramo izvoditi kombinirajući i pretpostavljajući jer su mnogobrojne nekropole na obroncima Kozjaka izgubljene tijekom vremena (iskapanjem materijala za tvornice cementa). Pretpostavke suživota mogu potvrditi:

1. Stalnost nasebinskog položaja (sela) i kultnog mjesta

Gotovo ni jedna crkva iz ranog srednjeg vijeka nije sagrađena a da nije naslonjena na neki starokršćanski ili kasnoantički civilni objekt (ovo je karakteristika područja rane hrvatske države, odnosno baš ovog prostor).

2. Analiza imena naslovnika crkava

Postoje tri sloja svetačkih imena. Prvi sloj datira iz starokršćanskog kruga: sv. Lovre, Filip, Jakov, Andrija, Petar, Pavle, Luka, Toma, Kliment, Kasijan, Izidor, Tekla... Predromanički krug imena (druga polovina IX. i X. stoljeće): sv. Martin, Juraj, Mihovil, Nikola, Marta. Čest je slučaj da je takozvana nova crkva samo obnova ili popravak starokršćanskog objekta kojem ne znamo naslovnika (npr. Sv. Marta u Bijaćima). Treći sloj je takozvani barokni kojeg nećemo sada razmatrati.

3. Epigrafski spomenici (klesanje natpisa)

Epigrafski spomenici imaju sheme i formulacije karakteristične za starokršćansko doba, a pronađeni su krajem IX. i X. stoljeća izvan gradova bizantske Dalmacije. Dakle, tradicija

klesanja (klesarski zanat) kamena, antička tradicija prenosi se sa autohtonog na novopridošlo stanovništvo. Tradicija kasne antike i starokršćanskog doba postoji još dugo nakon propasti Salone, u doba srednjeg vijeka te se tek kasnije formira u neki drugi kulturni oblik (kad se počela formirati feudalna vlast velikaških obitelji u dalmatinskom zaleđu).

Česta je pojava da je prisutna **topografska podudarnost** objekata kao i **tradicija u nazivu kultnog mjesta** ranosrednjovjekovnog i starokršćanskog doba. Postoje arheološke potvrde kontinuiteta crkvi, a mnoge su zadržale imena naslovnika starokršćanskog doba unatoč pregradnjama u romanici, gotici i baroku.

Brojnost crkava govori o gustoći naseljenosti kaštelanskog područja. Ostali arheološki ostaci također su potvrda gustoće i intenziteta naseljenosti. Na žalost, rijetko koji od ovih bogatih nalaza su pobliže istraženi zbog guste izgradnje kuća i industrijskih objekata krajem XIX. i u XX. stoljeću. Crkve su razasute u ageru, nalaze se uglavnom na mjestima koja su bila pogodna za stanovanje i obrađivanje zemlje. One su pripadale seoskim zajednicama i u njihovoj blizini su groblja. Neki od tih objekata u stalnoj su upotrebi sve do danas. Na primjer crkve u Bijaćima, crkva sv. Kuzme i Damjana u K. Gomilici. Kontinuitet kultnog mjesta poveznica je s kontinuitetom naseljenosti tog područja (Bijaći, Radun, Ostrog, Lažani, Gomilica, Sućurac). U doba Justinijana, odnosno u doba intenzivnog pokrštavanja došlo je do izgradnje većeg broja crkava pa se to odnosi i na ovaj dio agera koji je svakako i ranije bio kristijaniziran, ali je i ovdjetada, sredinom VI. st., izgradnja sakralnih objekata bila dodatno potaknuta. Izgradnja predromaničkih crkvi na istim temeljima za potrebe lokalnog stanovništva obližnjih naselja potvrđuje kontinuitet naseljenosti.

U doba predromanike dolazi do difuzije kršćanskog kulta u zaleđe, na teritorij na kojem obitavaju Hrvati. Hrvatska društvena struktura težila je ruralnom načinu života i onemogućavala obnovu urbanog, stoga nije bila moguća obnova Salone kao grada. Ni Dioklecijanova palača ni Trogir nisu bili porušeni ni osvojeni u napadu Slavena i pripadali su autohtonom stanovništvu. Doseljeno stanovništvo i njihov raspored na terenu stvorio je granicu između Trogira, Splita i hrvatskog teritorija. Intenzitet naseljavanja i njegova teritorijalna prostranost odgovaraju broju doseljenih Hrvata, stoga oni Romanima ostavljaju dio agera za koji nisu imali potrebu (uz povremenu pljačku). S vremenom se ublažavaju konfrontacije urbanog bizantskog i ruralnog

hrvatskog zbog obostrane koristi. Bizantski gradovi doseljavanjem Hrvata dobivaju novu snagu, a Hrvati dobivaju tekovine civilizacije (materijalne i duhovne). Kristijanizacija dubljeg hrvatskog zaleđa mogla se odvijati upravo preko mjesta stalnog stanovanja u stoljetnim selima, tako da upravo u tim selima traje kontinuitet kultnog mjesta i u ranom srednjem vijeku.

Autohtono stanovništvo u selima je već bilo pokršteno. Hrvatski velikaši koji su također pokršteni intenzivno grade crkve uz svećenike inozemnog i one domaćeg porijekla. Ovaj drugi sloj građevina (koji svjedoči o kontinuitetu kultnog mjesta) ne nosi imena svetaca iz prvog starokršćanskog kruga svetačkih imena već ga zamjenjuje novim. Neki, pak, zadržavaju posvete sve do danas.

Možemo zaključiti da su konstanta naseljenosti kao i drugi činioci: ekonomija, štovanje kultnih mjesta, štovanje svetaca različitog porijekla, vjeroispovijed, klesanje natpisa i tradicija zanata, i t.d., koji su posljedica te konstante nepobitan dokaz kontinuiteta života na ovom području. Izjednačavanje etničke dvoslojnosti postiže se preko vjerskih tekovina (aktivno širenje učenja od strane misionara i pasivno preko baštine terena i autohtonog stanovništva). Tako relativno brzo Hrvati „sa sela“ izražavaju svoje vjerske pobude istim latinskim formulacijama kao Romani u gradu i ageru ili franački misionari iako smisao nisu ni razumjeli ni osjećali. Kasniji kontinuitet naseljenosti može se pratiti preko drugih konstanti koje su objašnjene i dokazive dokumentima i povijesnim zbivanjima. Ovaj prostor postao je razjedinjen interesima Trogirana i Splitskana u borbi za zemlju, a time je salonitanski ager potpuno razbijen.

ZAKLJUČAK

Analizom duhovne i materijalne kulture iz svih prohujalih epoha (prapovijest, rana antika, kasna antika i starokršćanstvo, srednji vijek) koje su utvrđene dosadašnjim arheološkim istraživanjem Kaštelanskog polja, možemo zaključiti da je ovaj prostor od iznimne važnosti za hrvatsku historiografiju.

Rano javljanje kulturnih konfiguracija na ovom prostoru duboko je uzrokovano upravo pogodnim prirodnim okvirom kojeg čine: blaga klima, plodno polje i nepresušna vrela vode. Na ovom tlu živi najprije neandertalac, a zatim homo-sapiens. U Mujinoj pećini, otkrivena je nazočnost čovjeka, starija od 50 000 godina.

Kasnijem razdoblju prapovijesti pripadaju gradine i gomile na obroncima Kozjaka, najviše sačuvane duž zapadnog ruba polja. U posljednjem tisućljeću pr. Kr. prostor Kaštela naseljavaju ilirska plemena u sastavu delmatskoga vojnog saveza.

Krajem III. st.pr. Kr. počinje grčko doseljavanje na kopneni dio Srednje Dalmacije. Osnivaju se naseobine Tragurion na zapadnom rubu kaštelanskog polja te Salone na istočnom uz ušće rijeke Jadro, samim time stvoreni su idealni uvjeti za brži razvoj cijelog polja.

Na položaju današnjeg Resnika na zapadnom rubu polja ubicirano je naselje rimskih veterana *Siculi*, koje spominju antički pisci, a bilježi ga i Peutingerova tabla.

Duž kaštelanskog polja otkrivena je rimska cesta koja se u nekim dijelovima podudara s današnjom cestom. Na položaju današnjih Divulja od te ceste postojala je duga komunikacija prema sjeveru koja je spajala *Siculi* i vodila prema unutrašnjosti. Područje Kaštela bogato je rimskim arheološkim nalazima. Na mnogim mjestima otkriveni su i ostaci rimskih gospodarskih zgrada.

O ranokršćanskom periodu na ovom području svjedoče ostaci bazilike sv. Ivana u Bijaćima, sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, sv. Jurja na Putalju, a po toponimu Sustipan naslućuje se i starokršćanska crkva blizu Sućurca.

Od stoljeća VII. doseljavaju se Hrvati na ove prostore mijenjajući tadašnju etničku i kulturnu sliku. Salona je napuštena dijelom i razorena, *Siculi* zapušten i zaboravljen, a Epetij ugašen.

Jedino se održavaju Trogir i Split. U zaleđu antičkih gradova razvija se hrvatska država. Kaštelansko polje već u prvom razdoblju države hrvatskih vladara nalazilo se u njihovom posjedu. To potvrđuje darovnica kneza Trpimira iz 852. godine u kojoj se spominje položaj Lažani i crkva sv. Jurja u Putalju, koja je bila posvećena već u doba kneza Mislava, u drugoj četvrtini IX. stoljeća. Starohrvatska nekropola u Gajinama između K. Gomilice i K. Sućurca upućuje na veliko naselje iz IX. i X. stoljeća. Na brdu iznad K. Gomilice nalazilo se i selo Kozice što potvrđuju povijesna vrela. Na više mjesta u Kaštelima sačuvana je, negdje u većoj negdje u manjoj mjeri ranosrednjovjekovna arhitektura .

Uz crkvu sv. Marte ostaci su dvora hrvatskih vladara, južno od Bijaća naslućuje se predromanički sloj crkve sv. Vitala u Divuljama. Sjevernije se nalazi crkva sv. Jurja u Žestinju, od koje je sačuvan ranoromanički nadvratnik, zatim predromaničke crkve sv. Jurja u Radunu i Sv. Mihovila u Lažanima. Nadvratnik crkve sv. Nikole u Ostrogu, kameni namještaj sv. Jurja u Putalju i arhivolt predromaničke oltarne ograde iz K. Sućurca kiparska su svjedočanstva predromaničkog doba, odnosno ranosrednjovjekovnog kulturnog horizonta kaštelanskog prostora.

Krajem XI. i početkom XII. stoljeća hrvatska država gubi samostalnost i ulazi u uniju s Ugarskom, a i dalmatinski gradovi ulaze u njezin sastav. Trogir i Split se šire na prostor nekadašnje Kliške županije, uzimajući njezin najvrjedniji prostor- plodno Kaštelansko polje. Crta razdjelnica između Trogira i Splita jest istočno od Kaštel Lukšića na mjestu zvanom *stup pod Ostrogom*. Stoljetna sloboda starih podkozjačkih sela time je ugrožena. U XVI. stoljeću jačaju turski upadi i osvajanja. Nastaje novi život koji ipak nije u potpunosti zaboravio svoje podrijetlo-ponosno ističući stare slobode i nastavljajući svoje tradicije. Naposljetku, nastaju nove urbane zajednice - Kaštela.

POPIS LITERATURE:

- Babić I., (1984.), *Prostor između Trogira i Splita*
- Barada, M., (1940.), Nadvratnik VII. stoljeća iz Kaštel Sućurca, *Serta Hoffilleriana*, Vjesnik HAD, str. 414.
- Bego F., (1991.), Kaštel Kambelovac Kaštel Gomilica.
- Belamarić, J., (1991.), Capsella reliquiarum (1160.) iz Sv. Kuzme i Damjana u Kaštel Gomilici, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 31, 41-57.
- Bilich, I., (1994.), *Arheologija u Kaštelima*, katalog izložbe, Zavičajni muzej Kaštela
- Burić, T., (2000.), Sv. Mihovil u Lažanima, *Starohrvatska prosvjeta*, III/27, 23-27.
- Burić, T., (2001.), Putalj u srednjem vijeku, u Sv. *Juraj od Putalja*
- Burić, T., (1993.), Posljednji salonitanski klesari, geneza predromaničke skulpture splitsko-trogirskog kruga, *VAHD*, 85,
- N. Cambi, "Sućurac u antici", *Zbornik Kaštel-Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća*, Split, 1992., str. 54-55
- Čače, S., (2001.), Putalj u ranijem rimskom razdoblju, u: Sv. *Juraj od Putalja* (ur.: T. Burić)
- Duplančić, A., (2008.), Tri srednjovjekovna spomenika iz Kaštela, *PPUD*, 41, 49-66.
- Fadić, I., (2001.), Putalj u kasnoj antici, Sv. *Juraj od Putalja* (ur.: T. Burić)
- Fadić, I. (1989.), Dračevac kod Zadra - villa rustica, *Arheološki pregled*, Ljubljana,
- Fadić, I. (1992.), Kasnoantičko staklo na Putalju, *Zbornik "Kaštel Sućurac od prapovijesti do XX. stoljeća"*,
- Gunjača, S., (1973-1978.), *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji*, 1
- Jelovina, D., (1988.), Starohrvatska crkva Sv. Marte u Bijaćima, *Kaštelanski zbornik* 1, Kaštela,
- Karaman, Lj, (1937.), Novi nalaz u Sv. Mariji „de Taurello“, 1937., *JIC*, 3/1937.
- Katić, L. (1935.) ,Starohrvatski natpis IX.stoljeća u Sućurcu kod Splita, "*Obzor*", Zagreb, 8. rujna 1935.
- Marasović,T., (2011.), *Dalmatia praeromanica*, III,

- Mardešić, J., (1994.), Amfore, u: "*Salona christiana (artes minores)*", Split, 271-276.
- Migotti, B. (1994.), Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: "Od nepobjedivog sunca do sunca pravde", Zagreb.
- Milinović, Š., (1883.), Solinski Sustipan, *VAHD*, 5, str.13-17.
- Omašić, V., (2001.), *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*
- Oreb F., (1988.), Srednjovjekovno groblje oko crkve Sv. Jurja od Raduna kod Kaštel-Starog, *Kaštelanski zbornik*, 1, Kaštela
- Pavlov, D. i Vuletin, I., (1916.), iz Povijesti Kaštela, Šibenik
- Rapanić Ž., (1980.), Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, br. LXXIV, Split ,
- Vikić- Belančić, B. (1975.), Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu (II), *VAMZ*, 9, Zagreb, 49-160.

POPIS SLIKA:

Slika 1 - V. Omašić, 2001.

Slika 2 - Vlastita fotografija

Slika3 - <http://www.kastela.org/novosti/kultura/10176-arheoloski-lokakiteti-mujina-pecina>

Slika 4 - <http://www.kastela.org/novosti/kultura/10176-arheoloski-lokakiteti-mujina-pecina>

Slika 5 - Babić I., 1984.

Slika 6 - Bilich I., 1994.

Slika 7 - Vlastita fotografija

Slika 8 - Babić I., 1984.

Slika 9 - Vlastita fotografija, uslikana s plakata u muzeju Grada Kaštela

Slika 10 - Vlastita fotografija, uslikana s plakata u muzeju Grada Kaštela

Slika 11 - Bilich I., 1994.

Slika 12 - Vlastita fotografija, uslikana s plakata u muzeju Grada Kaštela

Slika 13 - Vlastita fotografija

Slika 14 - Vlastita fotografija

Slika 15 - Vlastita fotografija

Slika 16 - Vlastita fotografija

Slika 17 - Vlastita fotografija

Slika 18 - T. Marasović, 2011.

Slika 19 - Vjeko Omašić, 1986.

Slika 20 - Vlastita fotografija

Slika 21 - Vlastita fotografija

Slika 22 - Vlastita fotografija

Slika 23 - Bego F., 1991.

Slika 24 - Vlastita fotografija

Slika 25 - Vlastita fotografija

Slika26 - Vlastita fotografija

Slika27 - Vlastita fotografija

Slika28 - Vlastita fotografija

Slika29 - Vlastita fotografija

Slika30 - Zbornik Kaštel-Sućurac

Slika31 - Vlastita fotografija

Slika32 - Vlastita fotografija

Slika33 - Vlastita fotografija

Slika34 - Vlastita fotografija

Slika35 - Vlastita fotografija

Slika36 - Burić T., 2001.

Slika37 - Čače S. 2001.

Slika38 - Čače S. 2001.

Slika39 - Vlastita fotografija

Slika40 - Čače S. 2001.

Slika41 - Fadić I., 2001.

Slika42 - Fadić I., 2001.

Slika43 - Fadić I., 2001.

Slika44 - Fadić I., 2001.

Slika45 - Fadić I., 2001.

Slika 46 - Fadić I., 2001.

Slika 47 - Fadić I., 2001..

Slika 48 - Fadić I., 2001.

Slika 49 - Fadić I., 2001.

Slika 50 - Fadić I., 2001.

Slika 51 - Fadić I., 2001.

Slika 52 - Fadić I., 2001.

Slika 53 - Fadić I., 2001.

Slika 54 - Fadić I., 2001.

Slika 55 - Brončani Fadić I., 2001.

Slika 56 - Fadić I., 2001.

Slika 57 - T. Marasović, 2011.

Slika 58 - Vlastita fotografija, uslikana s plakata u muzeju Grada Kaštela

Slika 59 - T. Marasović, 2011.

Slika 60 - T. Marasović, 2011.

Slika 61 - T. Marasović, 2011.

Slika 62 - *Vlastita fotografija*

Slika 63 - T. Marasović, 2011.

Slika 64 - T. Marasović, 2011.

Slika 65 - *Vlastita fotografija*

Slika 66 - T. Marasović, 2011.

Slika 67 - T. Marasović, 2011.

Slika 68 - T. Marasović, 2011.

Slika 69 - T. Marasović, 2011.

Slika 70 - T. Marasović, 2011.

Slika71 - T. Marasović, 2011.

Slika72 - T. Marasović, 2011.

Slika73 - T. Marasović, 2011.

Slika74 - T. Marasović, 2011.

Slika75 - T. Marasović, 2011.

Slika76 - T. Šeparović, 1999.

Slika77 - T. Marasović, 2011.

Slika78 - T. Marasović, 2011.

Slika79 - T. Marasović, 2011.

Slika80 - *Vlastita fotografija*

Slika81 - *Vlastita fotografija*

Slika82 - *Vlastita fotografija*

Slika83 - *Vlastita fotografija*

Slika84 - *Vlastita fotografija*

Slika85 - *Vlastita fotografija*

Slika86 - *Vlastita fotografija*

Slika87 - *Vlastita fotografija, uslikana s plakata kraj crkve Sv. Jurja u Radunu*

Slika88 - *Vlastita fotografija*

Slika89 - Vlastita fotografija

Slika90 - Marasović, 2011.

Slika 91 - Marasović, 2011.

Slika 92 - Duplančić A.

Slika93 - Vlastita fotografija

Slika94 - Bego F., 1991.

Slika95 - Vlastita fotografija

Slika96 - Vlastita fotografija

Slika97 - Vlastita fotografija

Slika98 - Vlastita fotografija

Slika99 - Vlastita fotografija

Slika100 - Bego F., 1991.

Slika101 - Bego F., 1991.

Slika102 - Vlastita fotografija

Slika103 - Vlastita fotografija

Slika104 – Burić T., 2001.

Slika105 - Burić T., 2001.

Slika106 - Burić T., 2001.

Slika107 - Burić T., 2001.

Slika108 - Burić T., 2001.

Slika109 - Vlastita fotografija

Slika110 - Burić T., 2001.

Slika111 - Burić T., 2001.

Slika112 - Marasović, 2011.

Slika113 - Vlastita fotografija

Slika114 - Vlastita fotografija

Slika115 - Marasović, 2011.

Slika116 - Marasović, 2011.

Slika117 - Marasović, 2011.